

श्रीशिवराज्याभिषेक

श्री. बाबासाहेब पुरंदरे

रायगड पाहुण्या-रावळ्यांनी फुलून गेला. गडाची राजबिदी हत्तीघोड्यांनी व मेणे-पालख्यांनी गजबजून वाहून लागली. राजबिदीवरची भव्य भव्य दुकानांनी नटलेली बाजारपेठ आता अधिकच थाट मांडून बसली. केवढा दिमाख ! या बाजारपेठेतील दुकानांची जोती अगदी सरळ सुतांत उभी होती. त्यांची उंची पुरुष पुरुष होती अन् त्यांची जडणघडणहि सायसंगीन होती. दुतर्फा अशी घाटदार जोती घालून त्यावर भव्य दुकाने बांधलेली होती. मधला राजरस्तासुध्दा लांब, रूंद, ऐसपैस होता. गडावरती राजप्रासाद, राण्यांचे व अष्टप्रधानांचे महाल, राजसभा, नगारखाना, महाद्वार, राजसेवकांची लहानमोठी असंख्य घरे, श्रीजगदीश्वराचे मंदिर, अश्वशाळा, गजशाळा, गोशाळा इत्यादि इमारती; अठरा कारखाने, बारा महाल; त्यांवरील अधिकाऱ्यांची घरे, माडया, सोपे, मनोरे; यांशिवाय खास समारंभासाठी आलेल्या सुमारे वीस हजार पाहुण्यांसाठी उभारलेले शामियाने, मंडप, राहुटया इत्यादि विविध प्रकारच्या वस्तूंनी रायगड हा खरोखर राजधानी म्हणून शोभू लागला. फार सुंदर दिसू लागला.

या गडाचे रूप कांही आगळेंच. चहू अंगाला हजार हजार हात खोल सरळ ताशीव कडे, जणू अखंड एका दगडाच्या ताठ भिंतीच. तें पाहा टकमक टोक ! डोकावू नका ! डोळे फिरतील ! केवढी भीषण खोल दरी ही ! पाताळच ! वरून जर माणूस निसटला तर - ! पण या टकमक टोकाचा उपयोग मुळी माणसांना वरून लोटून देण्यासाठी करीत ! स्वराज्याशी हरामखोरी करणारे फितूर टकमक टोकावरून पाताळांत भिरकावले जात. या टकमक टोकाचा दरारा महाराजांच्या भवानीपेक्षाहि भयंकर होता.

अन् तें थेट पूर्वेला भवानी टोक. तें थेट पश्चिमेला हिरकणी टोक. त्याच्याच शेजारी तें श्रीगोंदें टोक. कैलासनाथाच्या कैलासासारखेंच रायगडचें शिखर आहे. कैलासावरून हिम निथळत असतो. रायगडावरून आनंद निथळत होता.

गंगासागर तलाव, कुशावर्त तळें, इतर स्वच्छ सुंदर टाकीं पाण्याने समृद्ध होती. वारा भळाळत होता आणि महाद्वारावर भगवा झेंडा अविरत फडफडत होता. राज्याभिषेकाकरिता येणाऱ्या पाहुण्यांची आणि प्रजाजनांची या महाद्वारांतून रीघ लागली होती.

आईसाहेब पांचाडाहून गडावरती राहावयास आल्या होत्या. आयुष्यांत अनेक त-हेच्या प्रचंड उलथापालथी पाहून, मानसिक कष्टांची सीमा ओलांडून त्या या शिखरावर येऊन पोहोचल्या होत्या. त्यांचें शरीर आता अगदी जीर्ण झालें होतें. आयुष्याची वाट चालून त्या आता दमल्या होत्या. आता एवढा एकच अमृतसोहळा पाहण्यासाठी त्यांचे नेत्र खोळंबले होते. शिवबाच्या मस्तकावर छत्र धरलेलें पाहावें, शिवबाला सोन्याच्या सिंहासनावर बसलेला पाहावा, वेदमंत्रांच्या घोषांत शिवबाला अभिषेक झालेला पाहावा, त्याचा जयजयकार झालेला ऐकावा आणि डोळे मिटावेत, बस्स ! एवढीच आता आईसाहेबांच्या पंचप्राणांची इच्छा होती. आयुष्याच्या व्रताचें तेवढें उद्यापन पाहून खुशाल शांत चिरनिद्रा घेण्यासाठी त्यांचीं गात्रें खोळंबली होती.

आता राज्याभिषेकाचा मुहूर्त अवघ्या पंधरा दिवसांवर येऊन ठेपला. कामाधामांची गर्दी उडाली. सरदार, पेशवे, सरकारकून, मुत्सद्दी, महाराजांचे सर्व सखेसांगाती कमरा बांधून हालत झुलत होते. सर्व देवदेवतांना समारंभाची अक्षता गेली. महाराष्ट्राच्या भाग्याच्या, आनंदाच्या, परमोच्च सुखाच्या वैभवशाली सर्व शुभशकुनांनो या या ! महाराष्ट्राच्या आणि भारतवर्षाच्या देवदेवतांनो या ! सहकुटुंब सहपरिवार या ! श्रीमन्मंगलमूर्ति मोरेश्वरा ऋद्धिसिध्दीच्या नायका, विघ्नहरा, सर्वाआधी आपण या ! खंडेराया, घृष्णे वरा, पंढरीराया अवघे अवघे या ! हातचीं हजार कामें टाकून वेगें वेगें या !

महाराज प्रतापगडावर आले. भाळी मळवट लेऊन ती अष्टभुजा आदिशक्ति प्रसन्न स्मित करीत उभी होती. तिचा परमभक्त परमपराक्रमी शिवराज तिच्यापुढे हात जोडून नम्र होऊन आला. भवानीदेवीच्या तेजस्वी प्रेरणेनेच हें स्वराज्य निर्माण झालें होतें. महाराजांनी व त्यांच्या सैनिकांनी भवानीचा जयजयकार करीत करीतच आजवर प्रत्येक कार्यास हात लावला व विजय मिळवले. उभ्या महाराष्ट्राची ही कुलदेवता. महाराष्ट्रधर्मरक्षिका. महाराजांनी तिला दंडवत घातलें. नंतर यथाविधि षोडशोपचारें तिची महापूजा केली. सवा मणाचें सुवर्णछत्र तिला अर्पण केलें आणि मस्तक चरणीं ठेविलें.

गागाभट्टांनी महाराजांच्या राज्याभिषेकविधीसाठी स्वतः एक लहानसा ग्रंथच रायगडावर लिहून तयार केला होता. 'राजाभिषेकप्रयोग' हें या ग्रंथाचें नांव. राज्याभिषेकविधि कसाकसा करावयाचा, कोणकोणते धार्मिक संस्कार व समारंभ करावयाचे वगैरे गोष्टींची तपशीलवार शास्त्रीय माहिती गागाभट्टांनी अत्यंत दक्षतापूर्वक अभ्यासली होती. त्यानुसार आता धार्मिक विधींस प्रारंभ होणार होता. रायगडच्या महाद्वारावर तोरण चढलें. नगारे, शिंगें, चौघडे कडकडूं लागले. श्रीगणरायाची

प्रतिष्ठापना झाली. तांदुळांत कुंकू मिसळलें गेलें. स्वस्तिक चिन्हें उमटलीं. गागाभट्टांनी गणरायास आवाहन केलें. श्रीमन्महागणाधिपतयेनमः! एकेका विधीस प्रारंभ झाला. पहिला विधी महाराजांचें मौंजीबंधन ! महाराजांची मुंज व्हायची राहिली होती, म्हणजे केलेलीच नव्हती ! कारण जरी भोसले क्षत्रियकुलोत्पन्न होते. तरी त्यांचे संस्कार लुप्त झाले होते. मुंजीशिवाय ब्राम्हणाला ब्राम्हणत्व आणि क्षत्रियाला क्षत्रियत्व प्राप्त होत नाही, म्हणून राज्याभिषेकापूर्वी महाराजांची मुंज होणें जरूर होतें. गागाभट्टांनी मुंजीची तिथि ज्येष्ठ शुद्ध चतुर्थी ही निश्चित केली होती. मुंजीसाठी देवदेवकाची प्राणप्रतिष्ठा, कुलधर्मकुलाचारादि विधि झाले.

मुंजीच्या दुसऱ्याच दिवशीं (दि. ३० मे) सोयराबाई राणीसाहेबांचा महाराजांशीं समंत्रक विवाह झाला. लग्नांत थाट-समारंभ मात्र मुळीच करण्यांत आला नाही. नंतर सकवारबाईसाहेब व पुतळाबाईसाहेब यांचीही महाराजांशीं लग्नें झालीं. मुंजीप्रमाणेच आपल्या आई-वडिलांच्या लग्नाला हजार राहण्याचें गमतीदार भाग्य मुलांना लाभलें !

एकेका दिवशीं एकेक विधि होत होते. ऋत्विजवर्णन - पुण्याहवाचनपूर्वक यज्ञास प्रारंभ करून विनायकशांति करण्यांत आली. नक्षत्रशांती, गृहशांति, ऐंद्रियशांति, पौरंदरीशांति वगैरे विधि पार पडले. महाराज या कालांत व्रतस्थ होते. दुग्धपान व फलाहार करून ते अतिशय श्रद्धेने प्रत्येक धार्मिक विधी यथासांग करीत होते.

ज्येष्ठ शुद्ध एकादशीस (दि. ४ जून) महाराजांची सुवर्णतुला व इतर अनेक प्रकारच्या तुला करण्याचें ठरलें होतें. सोळा महादानांपैकी तुळादान हें एक आहे. या दिवशीं महाराजांची सुवर्णतुळा करण्यांत आली. तराजूच्या एका पारड्यांत महाराज बसले. दुसऱ्यांत सोन्याचे होन घालण्यांत येत होते. ब्राम्हण मंत्र म्हणत होते. पारडीं समभार झाली. महाराजांची तुळा झाली. एकूण सतरा हजार होन लागले. म्हणजे महाराजांचें वजन पक्के दोन मण (१६० पौंड) होतें. या पारड्यांत महाराजांनी होनांची बरीच मोठी जादा रक्कम ओतली व या सर्व धनाचा दानधर्म केला. सोन्याशिवाय चांदी, तांबें, कापूर, साखर, लोणी, फळें, मसाले वगैरे अनेक पदार्थांनी महाराजांची तुळा करण्यांत आली व ते सर्व पदार्थ दान करण्यांत आले.

ज्येष्ठ शुद्ध १२ चा दिवस उजाडला. रायगडावरचा आनंद आणि गोड गडबड शिगेला पोहोचली. रायगड म्हणजे स्वर्गीय नगरी शोभूं लागली. दिवस संपून रात्र झाल्याचें भान तरी कोणाला राहिलें असेल का ? अंधार वगळला तर रायगडावरची रात्र दिवसासारखीच होती ! राजमंडळांतील सर्व लोकांना कामेंधामें इतकीं होती की, वेळ पुरत नव्हता. दुसऱ्याच दिवशीं सूर्योदयास तीन घटका अवधी असतांना म्हणजे (पहाटे पांच वाजता) उषःकालीं महाराजांच्या राज्यारोहणाचा मुहूर्त होता. हा पहाटेचा मुहूर्तच महाराजांना 'लाभत' होता म्हणून गागाभट्टांनी तो निश्चित केला होता.

राज्याभिषेक समारंभांतील प्रत्येक विधि अत्यंत अभ्यासपूर्वक, शास्त्रीय चिकित्सेने गागाभट्टांनी ठरविलेला होता व ते अत्यंत साक्षेपाने तो पार पाडीत होते.

मोठी पहाट झाली. दीपज्योत उजळल्या. चौघडा दणाणू लागला. आकाशांत शुध्द द्वादशीचा चंद्र व तारकामंडळ ढगांच्या दाटीतून डोकावत होतें. मंगल वाद्यांचे निनाद रायगडावर कोंदले. सर्व स्त्रीपुरुषांची समारंभासाठी पहाटेच्या अंधारांत - छे - मशालींच्या व चिरागदानांच्या सुंदर केशरी उजेडांत गर्दी उडाली. कल्पनाच करा, सह्याद्रीच्या उंच उंच शिखरांच्या दाटींत, एका उत्तुंग शिखरावर, पहाटेच्या काळोखांत सहस्रावधि दिवे तेजाळत आहेत, वाद्यांचे प्रतिध्वनि भवतीच्या दयाखोऱ्यांत निनादत आहेत, कसें दिसत असेल तें दृश्य ? गरूडाच्या उंच घरट्यांत आज गोड तारांबळ उडाली होती. शिंगांच्या ललकाया उठत होत्या. आज राजा शिवाजी राजराजेश्वर छत्रपति होणार होता.

राजमंदिरांत गागाभट्टांच्या, बाळभट्ट राजोपाध्यायांच्या व इतर विद्वानांच्या मुखांतून वेदमंत्रांचा उच्चरवाने घोष सुरू झाला. महाराज व राजकुलांतील सर्व मंडळी लवकर उठून धार्मिक विधींसाठी सिध्द झाली. बाळभट्टांच्या पौरोहित्याखाली महाराजांनी कुलदेवतांची पूजा केली. त्यांनी कुलगुरू म्हणून बाळभट्टांचीहि पाद्यपूजा केली.

गागाभट्टांनी अभिषेकप्रयोगास प्रारंभ केला. ते व इतर महापंडित मंत्रघोष करू लागले. पंचामृतस्नान व शुध्दोदकस्नान महाराजांना व महाराणीसाहेबांना घालण्यांत आलें. नंतर अभिषेक सुरू झाला. गंगा, यमुना, सिंधु वगैरे सप्तगंगांच्या धारा महाराजांच्या मस्तकावरून, भालप्रदेशावरून, अंगाखांद्यावरून घळघळू लागल्या. केवढा अपूर्व योग ! युगानुयुगे शेकडो थोर भारतीय राजांना स्नान घालणाऱ्या गंगायमुनांना आता असा कोणी राजाच भेटत नव्हता. सगळे नष्ट झाले होते. उरले होते ते सुलतानांचे गुलाम झाले होते. राज्येंच उरलीं नाहीत, तर मग अभिषेक कुठले ? पण दक्षिणापथांत हा एक स्वतंत्र राज्यसंस्थापक, प्रतापवंत राजा झाला. सप्तगंगा आनंदित झाल्या. या नद्यांच्या नांवांचा उल्लेख मंत्रांतून झाला, तेव्हां महाराजांनाही केवढी धन्यता वाटली असेल ! गंगे च यमुने चैव गोदावरि, सरस्वति ! नर्मदे सिंधु कावेरि -

- यांतील एकहि नदी स्वराज्यांत नव्हती ! सर्वजणी स्वराज्याच्या बाहेरून वाहत होत्या ! महाराजांच्या मस्तकावरून ओसंडतांना या सप्तगंगा महाराजांना काय म्हणाल्या असतील ? खरेंच, काय म्हणाल्या असतील ? - हे राजा तूं आम्हांला इतक्या प्रेमाने तुझ्या राज्याभिषेकाला बोलावून आणलेस; फार आनंदित झालों आम्ही. आम्ही माहेरीं आलों. पण राजा, तूं आम्हांला कायमचें मुक्त केव्हा करणार ? आम्ही पारतंत्र्यांत आहोंत रे !

अन् मग राजानेहि मुक्या बोलांनी या ससगंगांना वचन दिले असेल की, मातांनो, मी तुम्हांला मुक्त करीन ! मला आयुष्य अपुरे पडलें, तर माझा मुलगा आणि माझे वारसदार हें कार्य करतील ! माझ्या या राज्याचा जन्महेतूच तो आहे - तीर्थाची व क्षेत्रांची मुक्तता ! तुम्ही निर्धास्त असा !

ससगंगा हर्षभरे खळाळल्या. समुद्रोदकस्नान झालें. उष्णोदकाने स्नानें झालीं. वेदमंत्रांच्या प्रचंड घोषांत अमृताभिषेक पूर्ण झाला. उष्णोदकाचे कलश महाराजांच्या मस्तकावर रिते होऊं लागले. मंगल वाद्यें वाजूं लागलीं. पुढच्या अतिमहत्वाच्या उत्तरार्धाची गडबड सुरू झाली. पूर्वार्ध म्हणजे अभिषेक. उत्तरार्ध म्हणजे सिंहासनारोहण.

अभिषेक झाल्यावर लगेच राजाराणींना सुवासिनींनी ओवाळलें. कांशाच्या पात्रांत भरलेल्या तुपांत महाराजांनी आपलें मुखावलोकन केलें. नंतर शुभवस्त्रें व अलंकार धारण केले. वस्त्रालंकार अत्यंत मौल्यवान् अप्रतिम होते.

वस्त्रभूषणें धारण केल्यावर महाराजांनी आपल्या ढालतलवारीची व धनुष्यबाणांची पूजा केली व ती शस्त्रें धारण केलीं. आता महाराज सिंहासनारोहणासाठी निघाले. राणी व राजपुत्रासह त्यांनी कुलदेवतांना नमस्कार केला. बाळभट्टांना, गागाभट्टांना, ब्रम्हवृंदांना व वडीलधाय्या मंडळींना नमस्कार केला आणि ते आईसाहेबांस नमस्कार करावयास आले.

नंतर कोदंडधारी महाराज राजसभेकडे निघाले. सुवर्णदंड घेतलेले प्रतिहारी, अष्टप्रधान व चिटणीस यांच्यासह महाराज राजसभेंत प्रवेशले. राजसभेंत उत्सुक मनाने उभ्या असलेल्या हजारो लोकांचीं हृदयें आनंदाने भरून आलीं.

गागाभट्टांनी धार्मिक विधि केले. सर्व राजचिन्हें व राज्यचिन्हें सिंहासनाभवती झळकत होतीं. सोन्याचे अनेक भाले लखलखत होते. त्यांतील एका भाल्याच्या टोकावर सोन्याचा एक सुंदर तराजू झुलत होता. दोन भाल्यांच्या टोकांवर मोठ्या दांतांचे सुवर्णमत्स्य लटकावले होते. कांही भाल्यांना अश्वपुच्छें बांधलेलीं होतीं व तीं भुरभुरत होतीं. अष्टप्रधान आपआपल्या जागीं उभे राहिले. राजसभेंत प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा फार सुंदर अविष्कार झालेला दिसत होता. तसेच मुघली संस्कृतीचे नमुनेहि तेथे झळकत होते. भाल्यांच्या टोकांवर बसविलेलीं सर्व चिन्हें मुघली होतीं. सिंहासनावर असलेल्या अष्टस्तंभाच्या सुवर्णमंडपीचा डौल पूर्णपणे इस्लामी होता. एकूण राजसभेसह सिंहासनाचा थाट अत्यंत अप्रतिम होता. आणखी एक हृदयस्पर्शी गोष्ट म्हणजे सिंहासनाच्या अगदी समोर असलेल्या भव्य प्रवेशद्वाराकडे नजर टाकली की, दर्शन घडत होतें पूर्वक्षितिजावरील तोरणा आणि राजगड किल्ल्यांचे !

उषःकाल झाला. तोरणागडाच्या मागे पूर्वा उजळू लागली. सूर्योदयास तीन घटका उरल्या. महाराज सिंहासनाच्या समोर आले. त्यांनी आपला उजवा गुडघा भूमीवर टेकविला व मस्तक लववून सिंहासनास वंदन केले. नंतर ते पूर्वाभिमुख उभे राहिले. नगारे, चौघडे, शिंगे, कर्णे, हलग्या, शहाजणे, कालूसनया, ताशे, मर्फे इत्यादि तमाम वाद्यांचे ताफे आणि तोफाबंदुका कान टवकारून सुसज्ज झाल्या. सर्वांचे डोळे महाराजांच्या मूर्तीवर खिळले. हिंदवी स्वराज्याचा तो सुवर्णाचा, अमृताचा, कौस्तुभाचा, परमोच्च सौभाग्यक्षण उगवला. मुहूर्ताची घटका बुडाली. गागाभट्टांनी व इतर पंडितांनी परमोच्च स्वरांत वेदमंत्र म्हणण्यास प्रारंभ केला अन् त्या प्रचंड वेदघोषांत महाराज सिंहासनाला पदस्पर्श न होऊं देतां सिंहासनावर स्थानापन्न झाले ! आणि एकच महाकल्लोळ उडाला ! चौघडे, ताशे, नौबती इत्यादि तमाम वाद्यांनी एकच धुमधडाका उडविला. तोफा-बंदुकांनी दाही दिशा एकदम दणाणून सोडल्या. राजसभेंतील सहस्रवधि सभाजनांनी सोन्यारूप्यांच्या फुलांची, सुगंधी फुलांची, अक्षतांची, लाह्यांची महाराजांवर अविरत वृष्टि केली. हजारो कंठांतून एकच एक गर्जना उठली, शिवाजीमहाराज की जय ! शिवाजीमहाराज की जय ! शिवाजीमहाराज की जय ! टाळी कडाडली. नृत्यांगना नाचू लागल्या. गायक गाऊ लागले. वार्ये वाजू लागलीं. कवि, भाट, चारण स्तुतिगीते गाऊ लागले. तोफा-बंदुकांची सरबती सतत चालू राहिली. स्वराज्यांतील सर्व किल्लोकिल्लीं याचवेळीं तोफांचा दणदणाट सुरू झाला. सारें स्वराज्य आनंदाने धुंद झालें. त्या जयजयकाराने दिल्लीच्या कानठळ्या बसल्या ! विजापूर बधीर झालें ! फिरंग्यांची झोप उडाली ! रूमशामपावेतो दख्खनच्या दौलतीच्या नौबती ऐकू गेल्या. राजसभा देहभान विसरली होती. कोणत्या शब्दांत सांगूं हें सारें ? आनंदनाम संवत्सरे, शालिवाहन शके १५९६, ज्येष्ठ शुध्द १३, शनिवारी, उषःकालीं पांच वाजतां महाराज शिवाजीराजे सिंहासनाधीश्वर झाले !

लगेच सोळा सुवासिनी व सोळा कुमारिका हातांत पंचारत्यांचीं ताटें घेऊन सिंहासनापाशी आल्या. त्यांनी महाराजांना कुंकुमतिलक लावून ओवाळिलें. सुवासिनींच्या व कुमारिकांच्या रूपाने जणू अवघ्या स्त्रीजातीने महाराजांना ओवाळलें व आपला आदर, प्रेम, कौतुक, कृतज्ञता आणि आशीर्वाद व्यक्त केला. या सुवासिनींना व बालिकांना महाराजांनी वस्त्रें व अलंकार दिले. नंतर, मोत्यांची झालर लावलेलें, रत्नजडीत राजछत्र गागाभट्टांनी हातांत घेतलें व महाराजांच्या मस्तकावर धरलें ! आणि गागाभट्टांनी उच्च स्वरांत घोषणा केली की, महाराज शिवाजीराजे आज छत्रपति झाले ! छत्रपति ! राजा शिवछत्रपति ! क्षत्रियकुलावतंस महाराज सिंहासनाधीश्वर राजा शिवछत्रपति की जय ! जय ! जय !

शिवराजाभिषेक

---श्री. आप्पा परब

१८ ऑगस्ट १६६६ रोजी आग्रयाहून निसटलेले शिवराय १३ सप्टेंबर १६६६ रोजी किल्ले राजगडावर पोहोचले. म्हणजेच शिवरायांना या प्रवासास सुमारे २५ दिवस लागले. तदनंतर जेथे शकावलीनुसार युवराज शंभाजी २० नोव्हेंबर १६६६ रोजी किल्ले राजगडावर आले.

छत्रपती शाहू यांच्या मातोश्री महाराणी येसूबाईसाहेब यांची दिल्लीहून सुटका झाल्यावर महाराष्ट्रात येण्याचा मार्ग व कालावधी याचा एक कागद उपलब्ध आहे. त्यावरून त्या १२ एप्रिल १७१५ला इंद्रप्रस्थ येथून निघाल्या. त्या ८ मे १७१५ला तापी तीरी पोहचल्या. या ठिकाणी ही नोंद दर्शविण्याचे कारण म्हणजे सन्मानित येसूबाईसाहेबांच्या सुटकेनंतरचा प्रवासाचा कालावधी व आपत्काळी शिवरायांनी सुटका करून घेतल्यानंतरचा प्रवासाचा कालावधी व आपत्काळी शिवरायांनी सुटका करून घेतल्यानंतरचा प्रवासाचा कालावधी यातील तुलनात्मक साम्य, यावरून त्याकाळी इंद्रप्रस्थ ते पुणे-सातारा प्रवास कोणत्या मार्गाने होई व त्यास किती दिवस लागत ते समजते.

शिवराय आ याहून आल्यावर मातोश्री आऊसाहेबास आनंद झाला. किल्ले राजगडास आनंद झाला. प्रस्थापित राज्यास आनंद झाला. हा आनंद दीर्घकाळातील होता. डिसेंबर १६६९ औरंगजेबासी झालेला तह तुटला. याच सुमारास किल्ले राजगडावरून राजधानी किल्ले रायगडावर नेण्याचे ठरले असावे. सन १६७०ची सुरुवात ही मोंगली सत्तेवरील आक्रमणाने झाली. २४ फेब्रुवारी १६७० रोजी छत्रपती राजाराम महाराजांचा जन्म झाला. याच अवधीत जुनी राजधानी सोडताना मावळातील वतनदारास आणि शासकीय व लष्करी अधिकार्यास भोजनास बोलविल्याची एक कथा शिवदिग्विजय बखर सांगते ती संयुक्तिक वाटते. की कथा अशी - 'पुढे प्रयोजन सरकारात जाहले. त्यात तमाम मंडळी, ब्राह्मण आदी करून सर्व मानकरीस पदाधिकारीस अमीर, उमराव, सरदारसुध्दा जमा जाले. त्याजला भोजनास सांगितले, ते समयी कारभारी याणी मोठा चवरंग होता, त्याजवरी कचेरीत गादी ठेवून, काही उंच जागा करविली. नंतर दूतर्फी मंडळी बसली. त्यात मोहीते, महाडिक, शिके, निंबाळकर, घाडगे, जाधव, आदीकरून जमा झाले होते. त्याणी, महाराजांची जागा उंच करून गादी धातली हे पाहून ईर्ष्या वाटली की, आता आम्हा मराठ्यात सभ्य, थोर, मोठेपणा शिवाजी राजांकडे आला. आम्ही कदीम(जुने) तालेवार, राजे, मोर्चेलाचे अधिकारी असता, यांच्या बापानी दौलताबादकर बादशहाचे मुलाचे खिजमतीनी तक्तानर बसले. मोर्चेले हजरतीची उडाली, ती कानू धरून विजापुरकराकडे आले. ते समयी मोर्चेले घेऊन भेटणे, वागणे जाले, तेव्हा आम्ही सर्वानी मनी विचार केला, कोणाचेही बरे असो, या मोर्चेला विशी आपण कलह करावा, तरी तंटा कोणीकडे जाईल? असो. प्रसंगी पाहता येईल. असे असता अमर्यादपणानी उंच स्थळी बसणार. आम्ही सेवकभावी दाखविणार. त्यास आम्हास या कचेरीत बसावयाची गरज काय ?' म्हणोन बोलोन उठोन चालीले. ते समयी कारभारी याणी समजूत केली की, आम्ही मेजवानी केली, यांत आम्हास धणी, तुमचा आमचा स्नेह, तुम्हास तेही मालक, तुम्ही कलह वाढविण्यात नीच नाही. महाराजास कळल्यावरी दोष ठेवितील. तुम्हास विचारावयास चिंता काय आहे? वेगळे वाटेनी पुसावे, सांगतील त्याप्रमाणे करावे, चौघात अशा करण्याने धणीनाही, असे लोक म्हणतील. तेव्हा

मालकीचे करणे त्याजला येईल. मग आपणासही संकट पडेल. याजकरीता विचारानी करावे. बोलोन मंडळी बसविली. पुढे उपश्रुति महाराजांचे कानी गेली त्यावरून महाराज विचारात पडले. यास उपाय काय करावा?"

त्यानंतर कारभारी यांची वेगळाली बोलणी जाहली, तशीच पदाधिकारी यांचीही बोलणी जाहली. त्यात खुषामती लोक बोलणी ऐकिली, महाराज धणी आहेत. जो मालक उंच स्थानी बसला, म्हणून चिंता काय आहे? कोणी बराबरीचे आहेत, त्यांचा सत्कार राहिला पाहीजे. त्यांचा विचार मान-महत्वात कमी काय पडेल? मग रूसावयाचे काय कारण? असे पर्याय बोलण्यात आले. परंतु तथ्य असावे, या करण्यात सर्वांनी वागावे, असा निश्चय होईना. तेव्हा बाळाजी बावास एकांती विचारीतो जहाले. त्यावरून चिटणीसानी विनंती केली की, 'महाराज धणी सर्वास असता, आपलाले मताभिमानानी आपली गणना करीत नाहीत. या, जरब असल्याशिवाय, हे सुरळीत वागणार नाहीत. तेव्हा दोन पोटशी धरून, जरब कोणास धावी, हलके कोणत्या रीतीने करावे, त्यांचीच सल्ला घेऊन, त्यांचेच हातून बंदोबस्त करावा. दोन सरदार तसे राहिले, म्हणोन चिंता नाही. मागे-पुढे त्यांचा विचार होईल. राहण्यात किती सरकारची आहे की सरकारची गणना करीत नाहीत, असे आडमाडू सरदार महाराजांचे सेवेत आहेत. आपण गैरचीलीनी वागलो असता, महाराजास समजून काय करतील न कळे, अशी भिती पोटी राहती उद्वास केल्यात लौकीक नाही.' या प्रमाणे विनंती केल्यावरून महाराज सुप्रसन्न जाहले. ठिक आहे उत्तर केले.

शिरके, मोहिते, महाडीक, घोरपडे, निंबाळकर मंडळीस आणिले, विचारिले. त्याणी सांगितले की, "आपण बहुत सल्ला चांगली विचारिली. त्यास तुम्ही दौलताबादेच्या पादशहापासोन या प्रांती लौकिकास आला. तत्पूर्वी आमचे वडील पाच-चारशे वर्षे हजरतीची कामे काजे करून किताब मेळविले. दौलती मेळविल्या आमचे प्रारब्धे न राहिल्या, म्हणोन अमर्याद वर्तणूक कशी पाहावे? यास्तव तुम्हीच विचार करून सांगणे ते सांगा. तेव्हा महाराजानी उत्तर केले की, ज्यास प्रतिष्ठितपणे राहाणे, त्याणी कचेरीचे समयी येऊ नये. कारण पडेल ते समयी बोलावून घेऊ. उगाच बाखेडा माजवण्याचे कारण नाही. ज्यास बखेडा करण्याची इच्छाच असेल त्याणी या समयी निधून जावे, राहू नये." त्यावरून ज्यास आपले महत्वाची प्रौढी मनात होती, त्याणी उत्तर दिले की, महाराज आज्ञा करितात ती नीटच आहे. ज्याजला काम असेल, येणे प्राप्त, तेव्हा भेटीचा समय कोणता तो सांगावा. त्याप्रमाणे येण्याजाण्यास नीट येतील-जातील. त्यावरून त्याजला उत्तर दिले की, तुम्हासारखे चार बखेडेखोर मिळाले, म्हणजे असाच प्रकार होणार. तुमची गरज आम्ही ठेवितो, म्हणून अशी बोलणी ऐकावी, नाहीतरी अर्थ किती? तुमचे कामकाज असेल, तुम्हास कचेरीत न यावयाचे, तरी कारकून कारभारी यास पाठवित जावे. तुम्ही कचेरीस परिच्छिन्न येऊ नये, आणि अशी बोलणी बोलू नये. असा निर्बंध ठरून, विडे-पानसुपारी देऊन, कचेरी बरखास जाली.

नंतर बाळाजी आवजीस महाराजानी विचारिले, "पुढे योजना कोणते प्रकारे करावयाची, ती सांगा. त्यावरून विनंती करिते जाले की, महाराज या नावास छत्रसिंहासन पाहिजे!

शिवरायानी राजाभिषेकाचा जो निर्णय घेतला, त्याला अनेक कारणे आहेत. त्यातील वरील उतारातील कारण बरेच संयुक्तिक वाटते. तत्कालीन मावळातील समाजस्थिती आणि लोकांची प्रवृत्ती पाहता शिवदिग्विजय बखरीतील वरील घटना सत्य मानणे योग्य होय. सांप्रत शिवरायांचे जे स्थान महाराष्ट्रात

आहे. तेवढे महत्त्व तत्कालीन मावळात शिवरायाना लाभले नाही. शिवरायांच्या अष्ट राजीपैकी कोणीही मावळातील राव घराण्यापैकी नव्हते. हे एक उदाहरण विचार करण्यास पुरे आहे.

शिवरायाना राजाभिषेकाचे महत्त्व पटल्यावर राजधानीस योग्य किल्ला शोधणे आवश्यक वाटले. सन १६४२ पासून १६७० पर्यंत राजधानी असलेला किल्ले राजगड शिवरायानी सोडण्याचे ठरविले. त्याला अनेक कारणे आहेत. पण त्यातील महत्त्वाची म्हणजे

- १) आदिलशाही आणि मोंगली मोहिमा किल्ले राजगडच्याच रोखाने झाल्या.
- २) चढत्या वाढत्या स्वराज्य संवर्धनास किल्ले राजगडची भूमी संकुचित होती.
- ३) किल्ले राजगड भोवतालच्या मावळातील वतनदारांचे प्रेम स्वराज्यापेक्षा आपल्या वतनावर अधिक होते.
- ४) किल्ले राजगड देशावर असल्यामुळे आदिलशाही व मोंगली घोडदळास व पायदळास त्यांच्या पायथ्यापर्यंत येणे सुलभ होत होते.
- ५) किल्ले राजगड चहुअंगाने मोकळा होता आणि विस्तृत होता. त्यामुळे संरक्षित राखणे काहीसे कठिण होते.

किल्ले रायरी शिवरायानी राजधानी म्हणून निवडला. सन १६७० ते १६७४ या कालावधीत किल्ले रायरीचा किल्ले रायगड झाला. किल्ले रायगडावर शिवराय आले. त्याला अनेक कारणे आहेत. पण त्यातील महत्त्वाची म्हणजे

- १) किल्ले रायगड कोकणात होता. सह्याद्रीची १००मीटर भिंत ओलांडल्याशिवाय किल्ले रायगडास वेढा घालणे शक्य नव्हते.
- २) स्वराज्याच्या आर्थिक स्थैर्यासाठी पश्चिम किनार्यावरील व्यापारावर पकड राखणे आवश्यक होते.
- ३) शिर्के, सावंत, दळवी, सुर्वे, मोरे हे किल्ले रायगडाभोवतीलीचे वतनदार शिवरायाना शरण आलेले होते.
- ४) किल्ले रायगड निसर्गतः बेलाग, उत्तुंग, विस्तृत आणी काळ नदीच्या खोऱ्याने संरक्षित होता.
- ५) आरमार, बंदरे, घाट आणि कोकणातील उत्पादने यावर नियंत्रण राखण्यास कोकणात स्वराज्याच्या मध्यभागी किल्ले रायगड होता.

शिवरायानी किल्ले रायगडावर कोणत्या वास्तु उभारल्या होत्या. त्या समकालीन शिलालेखावरून, उत्तरकालीन बखरीवरून व समकालीन शिलालेखावरून, उत्तरकालीन बखरीवरून व समकालीन अवशेषांवरून आपणास समजते. त्यापैकी बालेकिल्ल्याचा विचार या लेखापुरता मी मांडीत आहे.

बालेकिल्ल्याच्या पूर्वेकडील दरवाजास 'नगारखाना' म्हणतात. त्यातून प्रवेश केल्यावर विस्तृत पटांगण लागते तो 'दिवाण-इ-आम'. दक्षिणेकडे दोन इमारतीचे अवशेष दिसतात. त्यापैकी छोटी विद्वत्सभा व मोठी न्यायसभा. पश्चिमेकडे पूर्वाभिमुख सिंहासनाची जागा. उत्तर-पूर्व-दक्षिण तटबंदीलगत सचिवालय. उत्तरेकडील दिंडी, चतुर्थ श्रेणीतील लोकांसाठी व न्यायालयात ये-जा करणाऱ्यासाठी. दिवाण-ई-आम मधील ईशान्येकडील खडक, रायरीचा किल्ले रायगड करताना केलेल्या वास्तूपूजनाचा.

दिवाण-ई-आम मधून आत गेल्यावर उत्तरेस तटबंदीलगत देवघर. सिंहासनाच्या मागे शस्त्रागार व वस्त्रागार. त्याच्या मागील आयताकृती चौथरा म्हणजे दिवाण-इ-खास. त्याच्याहि मागे दुय्यम प्रकारच्या संपत्तीची कोठारे. नंतर उत्तरेकडे जमीनी खाली कोषागार. त्याच्यालगत शिवरायांच्या महालाचा सज्जा. सज्जातून प्रवेशकेल्यावर दफतरखाना. मध्यभागी शिवरायांचे निवासस्थान. वायव्येस कोपर्यात स्नानगृह. हे स्थळदर्शन दर्शविण्याचे कारण म्हणजे राजाभिषेक समयी या जागांचा वापर निरनिराळ्या मंगलप्रसंगी करण्यात आला.

शिवराजाभिषेक विधी गागाभट्टानी शिवरायांचे तत्कालीन पुरोहीत बाळभट्ट यांच्याकडून करवून घेतला. यावरून दोन गोष्टी दिसून येतात. गागाभट्ट पूजाविधीचे सर्व साहित्य आपणासच मिळावे. म्हणून लालची नव्हते. दुसरे म्हणजे शिवरायांचे परंपरागत पुरोहित प्रभाकरभट्ट यांचे राजाभिषेकाआधी निधन झाले. असूनही त्यांचे उत्तराधिकारी दत्तकपुत्र बाळभट्ट याना त्यानी डावलले नाही. राजाभिषेक समयी किल्ले रायगडावर उपस्थित असलेल्या ब्रह्मवंदावरून मुख्य पुरोहित गागाभट्टानी सर्वाना सामावून घेतले. सर्व काही आपल्याच ताटात ओढून घेतले नाही. गागाभट्टाचे घराणे मूळ दक्षिणेतील असूनही पैठणचे अनंतदेव भट्ट हे त्यांचे गुरुबंधू होते. त्यामुळे ते अधून मधून पैठणास येत असत. गागाभट्टाचा कोकणच्या सामाजिक वादाशीही पूर्वी बराच संबंध आला होता. शेंडे-गोळक यांच्यावरील ग्रामण्य निर्णयात त्यांचा प्रथम संबंध आढळतो. त्यानंतर गागाभट्ट कोकणात सन १६६३ मध्ये आले. तेव्हा सन १६६४च्या सुरवातीस श्येनवी जातीच्या भांडणाचा निर्णय त्याने अनेक काशिस्थ व महाराष्ट्रातील पंडीत, उपाध्याय इत्यादिकांची शिवाजीमहाराजांच्या विनंतीवरून राजापूरात सभा करून दिला. तो देताना इंदूरहून आधारग्रंथ येईपर्यंत तरी त्यांचे वास्तव्य महाराष्ट्रातच होते. बरोबर अनंतदेवभट्टही होते. त्यानंतर कायस्थ प्रभूबाबत निर्णय गागाभट्टानी सन १६६९ ते १६७२ मध्ये दिले. कायस्थधर्मप्रदिप ग्रंथ लिहून त्यांच्या षोडश संस्कारांच्या अधिकारांचे विस्तृत विवेचन केले. याहि निर्णयात अनंतदेव भट्टस्वामींचा संबंध असल्याचा रघुनाथ पंडीतरावानी उल्लेख केला आहे. गागाभट्ट व शिवरायांची सन १६६३ मध्ये चांगली ओळख होती. त्यांच्या श्येनवी जातिनिर्णयास शिवप्रशस्ती जोडण्याइतका शिवाजीराजांविषयी त्यांना आदर वाटू लागला होता. यात शंका नाही. महाराजांचा हिंदुधर्मासंस्कार लोप, महाराजांचा उपनयन संस्कार, महाराजांच्या हातून युध्दात घडलेली ब्रह्महत्यादोष, यामुळे शिवरायांच्या क्षत्रियत्वास बाधा येते. याबाबत उल्लेख डाग रजिस्टर मधील, बेंगर्ुल्याचा डच वखारवाला अब्राहम याने आपल्या पत्रात केला आहे.

शिवरायांच्या पदरी असलेले कर्हाडे व शृंगारपुरचे पंडीत या कार्यास अनुकूल होते. गागाभट्टांसी वाद घालण्याइतपत त्या काळी कोणी विद्वान ब्राह्मण नव्हता. यासाठीच राजाभिषेकसमयी गागाभट्टांची मुख्य पुरोहीत म्हणून नियुक्ती झाली. त्यानीही इतर ब्रह्मवंदास सन्मानित केले. छत्रसिंहासनाच्या धर्मसिध्द प्रतिष्ठेचे हिंदवी राज्यसंस्थेला सांस्कृतिक, राजकीय, नैतिक आणि सामाजिक श्रेष्ठ दर्जा व स्थैर्य प्राप्त होण्याचे सामान्य उद्दिष्ट या राजाभिषेकामागे होते. त्याजबरोबर वर्णाश्रमधर्माच्या आचार वैशिष्ट्यामुळे सोसाट्या लागणाऱ्या अडचणी दूर होणार होत्या. शिवरायांचे राज्य म्हणजे त्यानी संपादिलेली लहानमोठी जहागिर समजली जात होती. असे लहानमोठे जहागिरदार बरेच होते. राज्यातील सुसूत्रता आली नव्हती. शिस्तीने कारभार चालण्यात अडचणी होत्या. राजा या शब्दाने राज्यसंस्थेचा प्रतिनिधी म्हणून जो सहज आदर किंवा

पूज्यभाव उत्पन्न व्हावयास पाहिजे होता, तो होत नसे. राजाभिषेक विधीने मात्र महाराजांना वर्णाश्रमधर्मपध्दतीप्रमाणे आपोआपच श्रेष्ठ स्थान प्राप्त होऊन छत्रचामरयुक्त अधिकाराने महाराजास वेगळे स्थान व निराळी कर्तबगारी व्यक्त होणार होती. काजकारभारातील दुसरी मोठी अडचण म्हणजे ब्राह्मण गुन्हेगारांच्या शासनाबाबतचे परावलंबित्व. कोणताही वाद ब्राह्मणांनी उपस्थित केला तर शिवाजी महाराजांना निर्णय घेण्याला रूढीने मान्यता नव्हती. ब्रह्मवंदास जमवून किंवा काशिस्थ ब्राह्मणांकडून किंवा पैठण येथील धर्मपीठाकडून सर्व ब्राह्मणवाद सोडवावे लागत. यात बराच कालावधी जात असे. तत्संबंधीच्या आज्ञा पंडीतरावांच्या नावाने काढाव्या लागत. इतर जमातीमध्ये त्यामुळे असूया निर्माण होई. त्यांचेवर त्यामुळे अन्याय होई. राजनिष्ठेमुळे रघुनाथ पंडीतास इतर ब्राह्मणांकडून द्वेष सोसावा लागे. त्याचा हेवा ते करीत.

सारांश, अभिषिक्त राजा म्हणून प्रतिष्ठा नसल्याने शिवाजी राजाना सामाजिक व धार्मिक बाबतीत सत्ता नव्हती. हा रूढीचा दंडक राजकारणाक आडवा येऊ लागला. अशा परिस्थितीत उभारलेले राज्य वाढत्या तेढीने लयास जाण्याची धास्ती वाटू लागली. प्रजेलाही हाच जाच जाणवत होता. परंतु या मंडळींना दूर करण्यापलिकडे त्यास शिक्षा करण्याचा अधिकार शिवरायाना नव्हता. इतर जातीयाना कडक शासन तात्काळ मिळत असे. छत्रसिंहासनाची प्राणप्रतिष्ठा करून अधिकार राज्यमिळविण्याखेरीज श्रेष्ठ जातीतील गुन्हेगाराना शासन करण्याचा अन्य उपाय राहिला नव्हता. ही राजप्रतिष्ठा झाल्यानंतर मात्र शिवरायानी आपल्या न्यायाधिशांकडून किंवा सरकारकुनांकडून चौकशी करवून अथवा जातीने चौकशी करून कडक शासन देण्यास मागे-पुढे पाहिले नाही. राजाभिषेक होताच अवघ्या पंधरा दिवसातच शिवाजीमहाराजांनी जातीधर्माच्या व्यवस्थेबद्दल आज्ञापत्रे आपल्या नावाने काढली.

गागाभट्ट दक्षिणेत आले. तत्पूर्वी त्यांच्या मनात या राजाभिषेकाचा विचार आलेला नसावा. नाहीतर ते प्रयोगाच्या तयारीने आल असते. सन १६७३च्या पावसाळ्यानंतर ते काशीक्षेत्राहून प्रवासास निघाले. नाशिक - त्र्यंबकेश्वरास सन १६७४ प्रारंभी पोहचून नंतर ते आपल्या गुरुबंधूकडे पैठणास गेले. तेथून रायगडास आले. राजाभिषेकाचा निर्णय घेऊन पुन्हा अनंतदेवभट्ट याजकडे पैठण येथे गेले. तेथे पुरातन ग्रंथाधारे 'राजाभिषेकप्रयोग' व 'तुला पुरुषदानविधी' या दोन पोथ्या तयार केल्या. परत रायगडास आले. गागाभट्टांचे हे पुनरागमन फेब्रुवारीच्या शेवटास झाले. इतक्यात काशीबाईसाहेबांचे निधन झाले. तशाही सुतकात व दुःखात राजाभिषेकाची सिध्दता चालली होती. या ठिकाणी महाराजांचे मनसंतुलन ध्यानात घेण्याजोगे आहे. मागे ५ सप्टेंबर १६५९ रोजी सईबाईस देवाज्ञा जाली. तरीही १० नोव्हेंबर १६५९ स्थिर मनाने अफझलखान मारिला. श्रीमद्भगवद्गीतेतील स्थितप्रज्ञाचे हे लक्षण होय! इंग्रज दुभाष्या किल्ले रायगडावर २९ मार्चला आला. तेथे २ एप्रिलपर्यंत राहिला. त्याला गडावर राहूनही सिंहासन तयार होत असल्याचे, जूनमध्ये राज्याभिषेक असल्याचे, नवीन शक सुरू होणार असल्याचे त्याला निश्चित समजू शकले नाही. कारण तो आपल्या लिखाणात स्पष्ट लिहीतो की, शिवराय स्वतः किंवा दुसरा राजपुत्र की जो निजामशाहीचा त्यांच्या कैदेत आहे. त्याला राजाभिषेक करणार आहेत. ही गुसता राखणे राजकियदृष्ट्या आणि विशेषतः इस्लामी सत्तांच्या या बाबतीतील विचार केल्यास आवश्यक होते. राजाभिषेकाची तयारी करण्यास मार्चपूर्वी सुरवात झाली होती. नद्यांची व सागरांची जले जमविण्यास शिवरायानी आपले लोक रवाना केले होते. राज्यातील व दूरवरच्या निरनिराळ्या शाखांच्या ब्राह्मणांना निमंत्रणे पाठविली होती. कलाकुसरीचे सुवर्णसिंहासन घडविले

जात होते. राजाभिषेकवीधी चातुर्मासापूर्वीच उरकून घेणे आवश्यक असल्यामुळे अगदी शेवटचाच मुहूर्त धरणे प्राप्त झाले. महाराजांचा व्रतबंध व पत्नीशी समंत्रक पुन्हा विवाह करणे हे विधी मध्यंतरीच्या कालावधीत उरकून घेणे शक्य होते. युवराज संभाजी राजांचे व्रतबंधनही शक्य होते. परंतु कौटुंबिक व राजकीय अडचणी निर्माण झाल्याने ते विधी तहकूब ठेवून शेवटच्या दिवशी करवून घेतले. २४ फेब्रुवारीला नेसरीच्या खिंडीत सेनापती प्रतापराव कामी आले. १६ मार्चला राज्ञी काशीबाईसाहेबांचे निधन झाले. २८ मार्चपर्यंत सुतक पाळले. ८ एप्रिलला हंसाजी मोहितेला हंबीरराव किताबत देवून सेनातपीपद दिले. २४ एप्रिलला केळजा कोट घेतला. १५ मे नंतर किल्ले प्रतापगडावर श्रीभवानी मातेस छत्र अर्पिण्यास गेले. २१ मे रोजी किल्ले रायगडावर आले. २३ मे रोजी दोन राज्ञीशी पुन्ही समंत्रक विवाह झाले. शंभाजी १७ वर्षांचा असल्यामुळे धर्मशास्त्रामुसार त्यास व्रतबंधनाविना युवराज म्हणून पटबंधन करण्यास अडथळा नव्हता. मात्र हंबीररावास याच सुमारास प्रतबंधनविधी करवून सेनापतीस पटबंधन अडचणीतून निवारले.

गागाभट्टानी सर्व विधी भोसल्यांचे कुलोपाध्ये व पुरोहीत प्रभाकरभट्टाचे दत्तक चिरंजीव बाळभट्ट यांच्या हाते करविला. बाळभट्टाच्याच्या सहाय्यास सर्व वेदांचे व शास्त्राचे पढिक ब्राह्मण दिलेले होते. दान व भोजनार्थ सहस्र ब्राह्मण आणले होते. यज्ञ शाळा व राजसभा यात लागणार्या ब्राह्मणासच फक्त किल्ले रायगडावर नेले होते. बाकीचे पाचडात ठेवले होते. गागाभट्ट निर्मित पोथीनुसार मार्गदर्शन करित होते.

२९ मे १६७४ शुक्रवार रोजी जेथे शकावलीतील उल्लेख की, ज्येष्ठ शुद्ध ४ घटी ५ राजश्रींची मुंज झाली. याच दिवशी अपराण्ह काली प्रायश्चित्त विधी झाले. हेन्नी ऑक्झिंडन लिहीतो की, या दिवशी शिवरायांची सुवर्णतुला झाली. तीला १६००० होन लागले. ते होन आलेल्या ब्राह्मणांपैकी समारंभात कार्यरत असणार्या ब्राह्मणासच वाटले. वेंगर्ुल्याचा डच वखारवाला लिहीतो कि, किल्ले रायगडच्या परिसरात ११००० ब्राह्मण पुरुष, स्त्रीय व मुले जमली होती. त्यांना ४ जूनला १७००० होनांची दक्षिणा वाटली. शिवरायांच्या हातून कळत-नकळत घडलेल्या पापक्षालनार्थ नंतर सोने, रूपे, तांबे, जस्त, शिसे, लोखंड, लिनन कापड, मीठ, सुकामेवा, जायपत्री, मसाले, लोणी, साखर, फळे, खाद्यपदार्थ, पाने इत्यादींची तुला झाली. ही तुला युध्दप्रसंगी ब्रह्महत्या, स्त्रीहत्या, बालहत्या, गौहत्या इत्यादी पापक्षालनार्थ करून दान केली.

गागाभट्टानी मौजीबंधन आणि तुलापूरुषदानादी विधी एकाच दिवशी केले. उशीरा मुंज झाल्याबद्दल प्रायश्चित्त म्हणून तुलादान विधी आणी ब्रह्महत्यादी महत्पापांच्या क्षालनार्थ तुला पुरुषदानविधी केले. या विधीत व राजाभिषेकविधीत एका रात्रीचा खंड राखला. या विधीतील सर्व जिन्नस राजाभिषेकानंतर फक्त प्रत्यक्ष यज्ञयागादि कर्मे करणार्या ब्राह्मणानाच वाटले. त्यामुळेच नायकादि तांत्रिक नाखूष झाले. वरची दक्षिणा घावयाची त्यात जापकादि ब्राह्मणांची गणना द्वारपाळ, अंध वगैरे लोकात केली. व्रतबंध व दानविधी यांचा संबंध प्रत्यक्ष राजाभिषेक संबंधाशी नव्हता. अल्पकालावधिमुळे तो उरकावा लागला.

३० मे १६७४ ज्येष्ठ शनिवारी समंत्रक विवाह केला. असे शकावल्या सांगतात. यावरून पट्टराज्ञी आणि एक राज्ञी यांच्याशी मंत्रयुक्त विवाह झाला. नंतर ८ जूनला चौथ्या राज्ञीशी विवाह झाल्याचे हेन्नी लिहीतो. २७ मे च्या हेन्नीच्या पत्रात दोन बायकांशी लग्नविधी व्हावयाचा असा उल्लेख करून ८ जूनला चौथ्या राज्ञीशी विवाह झाला असा उल्लेख हेन्नी करतो. वास्तविक शिवरायांच्या किल्ले रायगडावरील अंमलात सकवारबाई,

पुतळाबाई, काशीबाई व सोयराबाई या चार राण्यांचा उल्लेख आढळतो. हेन्नीच्या लिखाणानुसार २७ मेच्या उल्लेखात दोन व ८ जूनच्या उल्लेखात एक अशा तीनच राण्यांचा उल्लेख आढळतो. मग हेन्नी ८ जूनला चौथी राणी असा उल्लेख करत असताना, १६ मार्चला निधन पावलेल्या काशीबाईना तो तिसऱ्या क्रमांकावर मोजून त्याला चार राण्या माहित असल्याचे दर्शवित आहे. ३० मे शनिवार प्रथम दिन. लग्नविधी समंत्रक झाल्याने वैदिक पध्दतीप्रमाणे राजाभिषेकविधी सपत्नीक करण्यास शास्त्रानुसार मोकळीक झाली. महाराजानी आरंभी संकल्प सोडून प्रथम गणेशपूजन, कलशसंस्थापन, पुण्याहवचन, यजमानास अभिषिचन, षोडशमातृकापूजन, नांदीश्राध्द, पुरोहितवरण, रक्तसूत्रकंकण, पट्टबंधन, इत्यादी विधी झाले. नंतर ऋत्विगवरणाविना विनायक शांती होमासहित झाली. बलि दिला. शेवटी आचार्याला दानवस्त्रे व इतर ऋत्विशाना यथाशक्ती दक्षिणा दिल्यावर विनायकांबिकयोरुत्तर पूजा झाली. आचार्यास नमस्कार करून विभूति लावल्यावर आणि विसृज्य केला.

३१ मे रविवार द्वितीय दिन: पूर्वरात्री महाराजानी आवश्यक फलशाकाहार, भूशय्या व ब्रह्मचर्य पाळले. ऐद्रीशांतीचे कार्य ठरले होते. त्याप्रमाणे करिण्यामाणे राजाभिषेकांगत्वेन ऐद्रीशांती करिण्ये असा संकल्प सोडून कार्यारंभ केला. ऐद्रीशांती विधी सुरू झाला. प्रथम कुंडात अग्निप्रतिष्ठा झाली. इंद्राणीचे पूजन, चतुष्कुंभस्थापन व त्यास बलीदान देऊन ऐद्रीशांतीविधी पूर्ण झाला. आचार्य व ऋत्विग याना यथाशक्ती हिरण्यदक्षिणा दिली. ऐशानयाग झाल्यावर या दिवसाचा विधीकार्यसमारंभ संपला.

१ जून सोमवार तृतीय दिन: तिसऱ्या दिवसाच्या कार्यक्रमाला ऐद्रीशांत्यत्वेन ग्रहयज्ञ करिष्यं, या संकल्पाने आरंभ झाला. ग्रह यज्ञानंतर नक्षत्रहोम केला. घेनुशंखादि दक्षिणा ग्रहयज्ञाबद्दल व घृतादि दक्षिणा नक्षत्रहोमबद्दल दिल्यानंतर ब्राम्हण भोजन झाले.

२ जून मंगळवार चतुर्थ दिन: मंगळवार व नवमी गे दोन्हीही योग राजाभिषेकाच्या कोणत्याही कार्याला निषिध्द असल्यामुळे वर्ज्य केले.

३ जून बुधवार पंचम दिन : पाचव्या दिवसाचे कार्यही ऐद्रीशांत्यत्वेन नक्षत्रयज्ञ करिण्ये, या संकल्पाने सुरू झाले. उत्तरपूजनानंतर आचार्याला प्रतिमा द्यावयाच्या त्या दिल्या.

४ जून गुरुवार: षष्ठम दिन: रात्री निऋतियाग. या यागात इतर याग द्रव्यात पक्व व अपक्व मांस, मत्स्य, सूरायांचेही बलिदान झाले. कृष्णवस्त्र धारण करून हा विधी केला. कृष्णपुष्पगंधानीच पूजा केली. हे कार्य उरकल्यानंतर स्नान करून शुभ्रवस्त्र परिधान करून पुण्यहवाचन झाले. गायी दक्षिणा देऊन कार्य संपले.

५ जून शुक्रवार सप्तमदिन: प्रथम ऐद्रीशांतीचे मुख्य कार्य संपविले. अयुत, सहस्र किंवा शत ब्राह्मणभोजन झाले. व कर्मसंपूर्णता वाचली. हे सर्व विधी सपत्नीकच झाले.

नंतर मुख्या राज्याभिषेकविधीस प्रारंभ झाला. शुक्रवारी २२ घटीका ३५ पळे द्वादशी होती. त्रयोदशीचा मुहूर्त असल्याने सायंकाळपासून पहाटेपर्यंत हा धार्मिक विधी चालला. राजाभिषेक सिंहासनारोहण, राजदर्शन असे

तीन समारंभ त्रयोदशीस झाले. त्रयोदशी शनिवारी १९ घटिका ४९ पळेपर्यंत होती.

शुक्रवारी सायंकाळी प्रथम गणेशपूजन, स्वस्तिवाचन, मातृका पूजन, बसोध्दारापूजन, नांदीश्राध्द, नारायणपूजन, आज्यहोम केला. आज्याहुति दिल्यानंतर राजाभिषेकविधीस प्रारंभ झाला. यजमान सपत्नीक आल्यानंतर मंडपपूजा झाली. महावेदीभोवती प्रत्येक दिशेस चार चार कुंभ स्थापिले. पूर्वेस सुवर्णकुंभ. दक्षिणेस रजत कुंभ. पश्चिमेस ताम्रकुंभ. उत्तरेस मृण्मय कुंभ ठेवून त्यातील एकेकांत घृत, दुग्ध, दधि व जल भरले. पूर्वेच्या इतर कुंभात फक्त मधु व इतरात जल भरले. ते कुंभ पल्लवपुष्पानी सुशोभित करून त्यांच्या गळ्यास वस्त्रवेष्टन करून ठेविले. औदुंबर शाखांची आसंदी केली होती. ती स्थापिली. त्याशिवाय अनेक नद्यांच्या व सागराच्या पाण्याचे कुंभ आणि रत्न, गंध, पुष्प, फल इत्यादी औषधीपूर्ण जलांचे कुंभ जवळ ठेविले. नंतर महादेवीवर अग्नीची व ग्रहांची प्रतिष्ठा केली. मृदांची व कुंभाचीही विधीपूर्ण प्रतिष्ठा केली. त्या नंतर सर्वप्रधान होम केला. या होमाचे प्रसंगी सर्व वेदीय व शखीय ब्राह्मणानी वेदमंत्राचा घोष केला. जापकानी जप व द्वार पाळानी जयघोष त्याचवेळी केला. या सर्वांच्या जागा नेमून दिल्या होत्या. कोणी कोणते मंत्र म्हणावयाचे तेही ठरवून दिले होते. अशा तरहेने पूर्णाहूती दिल्या. नंतर यजमान अभिषेक शाळेत गेले. सुगंधी तेल व चूर्ण यानी उष्णोदकानी यजमानाचे समंत्र स्नान झाले. नंतर यजमान शुल्कवस्त्र व गंधामुलेपन करून वेदमंत्र मंगल घोषणात मंडपात आले. वेदीवर प्रतिष्ठित केलेल्या आसंदिवर दोन गुडघे ठेवून तळपाय लागू न देता विधीपूर्वक आरोहण केले. नंतर राजे यास अभिषेकास सुरवात झाली. तेथे आचार्य सांवत्सर पुरोहितानी समंत्र अभिषिंचन केले. नंतर आसंदीखाली उतरून अग्नि समिप येऊन प्रार्थना केली. तेथून अभिषेक शाळेतील सुवर्णसिंहासनावर आरोहण केले. आशय हा की आसंदीवर इंद्र म्हणून केलेल्या अभिषेकाने प्रतिइंद्र झालेला राजा सिंहासनस्थ केल्यावर इतर ब्राह्मणामात्यादि मंडळीनी त्यास आपला राजा मानून तेथून पुन्हा मंगल घोषात अभिषेक शाळेत नेण्याकरीता ते त्यांचे समीप आले. तेथून ब्राह्मणामात्यादि राजे यांचा हात धरून महते क्षत्राय महते अधिपत्याय महते जानराज्यायैष वो भरता राजा सोमो उस्मांक ब्राह्मणाना राजा! असे बोलत पुन्हा समंत्रघोषात निरनिराळ्या उदकानी अभिषिंचन करण्याकरीत अभिषेक शाळेत घेऊन गेले. तेथे निरनिराळ्या कुंभातील उदकानी यथाक्रमे अभिषिंचन करताना त्या सर्वांनी पुन्हा शिवाजी राजांच्या मातापित्यांच्या नावासह संबोधून. इमं देवा असपत्न सुवध्य महते क्षत्राय महते ज्येष्ठाय महते राजातरास्यौद्रियाय.. विष एव वोमी राजा सोमो अस्मांक ब्राह्मणाना राजा..... असा घोष केला. नंतर इतर अनेकविध मंत्रघोषात व वाद्यघोषात अभिषिंचन झाले.

या अभिषिंचनात सर्व वर्णांनी एकत्रित भाग घेतला होता. नंतर पुत्रवंती सुवासिनीनी ओवाळिले. पुन्हा स्नान झाले. कांस्य पात्रातील घृतात मुखावलोन केल्यानंतर ब्राह्मणास दक्षिणा व अमात्यास गो-अश्व-भूमि-सुवर्णादि अपिमीत देऊन वस्त्रांलंकार लेऊन राजे मंडपात आले. तेथून गागाभट्टांबरोबर रथाजवळ गेले. रथविषयक समंत्रक वीधिनंतर रथावर सविध ध्वज व छत्र स्थापिले. अश्वविषयक मंत्रानंतर राजे मंडपातील वेदीवर येऊन तेथ सुवर्णासनावर आरूढ होऊन अक्षक्रीडेनंतर शयनगृहात गेले. देवाब्राह्मणांचा प्रतिनिधी म्हणून गागाभट्ट रथात प्रथम बसले. नंतर त्यानी शिवरायाना तो रथ पृथ्वी जिंकण्यासाठी दिला.

६ जून शनिवार अष्टमदिन पहाटे महाराज सूर्योदयापूर्वी तास-सव्वा तास ज्या वेळेला गर्गाचार्यांचा मुहुर्त

म्हणून संबोधतात. त्या वेळेस सिंहासनारोहण विधी झाला. म्हणूनच जेथे शकवालिने नोंद केली की, ज्येष्ठ शुद्ध १२ शुक्रवार घटि २१पळे ३४ विष्कंम ३८-४० सी ४२ तीन घटिका रात्र उरली तेव्हा राजश्री सिवाजी राजे भोसले सिव्हासनी बैसले. छ१० रविलावल सु॥ खमस सबैन अलफ. पहाटे महाराज सभामंडपातील सिंहासनाजवळ आले. त्यावर वृषमार्जारद्विपि सिंहव्याघ्रचर्म घालून ते आच्छादित केले होते. सभामंडपात अमात्य, पौर, नैगम, पंडीत, वाणी आदि लोक उभे होते. त्यांना दर्शन दिले. तेव्हा सांवत्सर पुरोहितानी शिवरायांचा मातृपितृ वेशपरंपरेत उल्लेख करून त्या सर्व मंडळींना तो क्षत्रिय राजा अभिषिक्त कल्याचे घोषित केले. तेव्हा ब्राह्मण पुरोहितामात्य वगैरेनी राजाला प्रणामपूर्वक नजरनजराणा दिले. शिवरायांनीहि त्यास वस्त्रे, सुवर्ण, भूमि वगैरे महादाने दिली. नंतर सशर धेनु घेऊन मंडपास प्रदक्षिणी घातली. गागाभट्टास नमस्कार केला. सवत्स धेनुची पूजा केली. अश्वांची व गजांची समत्र पूजा केली. गजावर बसून नगरास प्रदक्षिणा घालून देवालयात जाऊन देवांची पूजा केली. व स्वगृहात गेले. सुवर्णादिक केतशा वगैरे अमात्यास दान दिले. येथे धार्मिक विधी संपला.

मंचकारोहण आणि सिंहासनारोहण

शिवाराजाभिषेके समयीचे मंचकारोहण आणि सिंहासनारोहण हे दोन्ही निधी निरनिराळे आहेत. मंचक म्हणजे चौरंग आणि सिंहासन म्हणजे राजदरबारांतील उच्चासन. शिवाराजाभिषेक समयीचे सर्व मंगल धार्मिक विधी मंचकावर झाले. राजाभिषेकहि मंचकावर झाला आणि शुभमुहूर्तावर शिवरायांनी आरोहण केलें; आणि पुनश्च सिंहासनावरून अवरोहण केलें. नंतर धर्मशास्त्रानुसार कांही लौकिक कार्यक्रम झाले. हे सर्व इंग्रजी कालगणनेअनुसार शुक्रवार ५ जून १६७४ रोजी प्रथम ऐन्द्रीशांतीचे मुख्य कार्य संपविलें. अयुक, सहस्र किंवा शत ब्राह्मणभोजन झालें व कर्म संपूर्णता वाचली. हे सर्व विधी सपत्तिकच झाले. नंतर मुख्य राजाभिषेकविधीस प्रारंभ झाला. शुक्रवारी २२ घटिका ३५ पळें द्वादशी होती. त्रयोदशीचा मुहूर्त असल्याने सायंकाळपासून पहाटेपर्यंत हा धार्मिक विधी चालला. राजाभिषेक, सिंहासनारोहण व राजदर्शन असे तीन समारंभ त्रयोदशीस झाले. त्रयोदशी शनिवार ६ जून १६७४ रोजी घटिका ४९ पळेपर्यंत होती. म्हणजेच शुक्रवार ५ जूनचा सूर्य उगवल्यानंतर सरासरी दुपारी ३ वाजेपर्यंत द्वादशी होती. दुपारी ३ नंतर त्रयोदशी लागली. ती सरासरी ५ जूनच्या रात्री ११ वाजेपर्यंत व पुढे ही होती. ती सरासरी ६ जूनच्या दुपारी ३ वाजेपर्यंत त्रयोदशी होती. मुहूर्त कालावधी ४८ मिनिटांचा म्हणजे दोन घटकांचा असतो. शिवाराजाभिषेकाचा मुहूर्त २ घटकांचा होता.

१) श्रीशिवाराजाभिषेक प्रयोग - गागाभट्ट.

२) राजधर्मकौस्तुभः - अनंतदेव

३) श्रीसिध्दांतविजय ग्रंथांतील राज्याभिषेक प्रयोग. परिशिष्ट - प्रकाशक महादेव गणेश डोंगरे.

- ४) श्रीराज्यभिषेक पध्दती - उका व्यास.
- ५) राज्यभिषेक - संपादक काशिनाथ लक्ष्मण उर्फ भाऊसाहेब लेले.
- ६) श्रीमंत महाराज प्रतापसिंहराज गायकवाड राज्याभिषेक ग्रंथ.
- ७) श्रीमुकूटाभिषेक महोत्सवः - नारायणशास्त्री.

हे सात ग्रंथ राजाभिषेक विधिची माहिती देणारे मुद्रित स्वरूपांत उपलब्ध आहेत. याशिवाय अमुद्रित पोथ्यांतील राजाभिषेक प्रकरणे पुढील प्रमाणे आहेत -

- १) नीलकंठभट्टाच्या नीतियुस्व यांतील राजाभिषेक प्रकरण.
- २) अनंतदेवाची राजाभिषेक पध्दति.
- ३) टोडरानंदातील 'राज्याभिषेक'.
- ४) दिनक्ररोद्योतांतील 'राजाभिषेक पध्दति'.
- ५) अनंताचा 'राजाभिषेक'.
- ६) शिवविश्वकर्मायाची 'राज्याभिषेक पध्दति'.
- ७) कमलाकरभट्टाची 'राज्याभिषेक पध्दति'.
- ८) रघुनाथ माधवाची 'राज्याभिषेक पध्दति'.

हीं आठ 'राजाभिषेक' प्रकरणे आहेत. यांतील कांही प्रतींवरी 'राज्याभिषेक' म्हणून उल्लेख असला तरी पोथींतील शब्दप्रयोग 'राजाभिषेक' असाच आहे.

अनंतदेवभट्टाच्या प्रयोगाखेरीज उपलब्ध झालेले इतर प्रयोग लहान असून त्यांतील विधि एकाच दिवसाचा आहे. सिंहासनारोहणाची पूर्वतयारी करण्याच्या उद्देशाने ती रचना आहे. अशा कार्याला मराठी इतिहासांत 'मंचकारोहण' म्हणून संबोधले आहे.

गागाभट्टांच्या व अनंतदेवभट्टांच्या राजाभिषेकविधि प्रयोगांतील तपशिलांत बरेंच साम्य आहे. कदाचित् या गुरुबंधूनीं हा प्रयोग एकत्र बसून तयार केला असावा असें भाषेच्या व प्रयोगाच्या सारखेपणावरून वाटते. मात्र अनंतदेवभट्टांनी हा विस्तार आपल्या 'राजधर्मकौस्तुभ' यांत प्रकरणवारीनें विभागला असून त्याची विषयवारीनें मांडणी केली आहे. उलट गागाभट्टांनी आपल्या 'श्रीशिवराजाभिषेक प्रयोग' यांत त्यांतील निरनिराळे विधी दिनवारीनें सात दिवसांत जसे करावयाचे होते, तसे शिवाजी महाराजांच्या मुख्य पुरोहितांच्या मार्गदर्शनार्थ लिहून काढलेले आहेत. अनंतदेवभट्टांचे राजाभिषेकाच्या पौराणिक मंत्रांचे स्वतंत्र प्रकरण आहे. परंतु त्यांतील कांहीहि गागाभट्टांनी न घेतल्यामुळे "श्रीशिवराजाभिषेकप्रयोगः" पूर्णपणे वैदिक आहे.

गागाभट्टकृत श्रीशिवराजाभिषेकप्रयोगः पोथींत ज्येष्ठ शुद्ध ६ शनिवार शके १५९६ : ३० मे १६७४
रोजी झालेल्या पहिल्या दिवसाच्या विधींत शिवरायांचा उल्लेख पुढील प्रमाणे आलेला आहे.-
अतिसृष्टो द्वेष्टया योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । शिववर्मणः च दातुः।

पुनश्च ज्येष्ठ शुद्ध ७ रविवार शके १५९६ : ३१ मे १६७४ रोजी झालेल्या दुसऱ्या दिवसाच्या विधींत
शिवरायांचा उल्लेख पुढील प्रमाणे आला आहे. ब्रह्मचारिणं शिववर्मणः कामाभिमं राजा राजाभिषेकं
संवर्धय वैश्रवणाय राज्ञे नमः।

यावरून गागाभट्टकृत श्रीशिवराजा-भिषेकप्रयोगः ही पोथी गागाभट्टानीं श्रीशिवरायांच्या राजाभिषेक
कार्यासाठीच तयार केलेली होती.

शके १५९६ आनंद संवत्सरे जेष्ठ शुद्ध १२ शुक्रवार घटी २१ पळे ३४ वि ३८/४० मी ४२ तीन
घटिका रात्र उरली तेव्हां राजश्री सिवाजी राजे भोसले सिंहासनी बैसले. छ. १० रबिवलवल सु॥
खमस सबैन अलफ. असे जेथे शकावली सांगते.

शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे जेष्ठ शु. ॥ द्वादसी राज्याभिषेक सिंहासनारूढ जाले. असे शिवापूर
दसरांतील यादी सांगते.

शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे जेष्ठ शु ॥ १२ शुक्रवारसर २९॥०३४ विष्कंभ ३८॥-४-सि ४२ तीन
घटिका रात्री उरली तेव्हा सिवाजी राजे सिंहासनी बैसले. छ १० रौबलै सु॥ खमस सबैन अलफ.
असे शिवापूरकर देशपांडे वहीतील शकावली सांगते.

शालिवाहन शके १५९६ ज्येष्ठ मासी, शुद्ध १३ मुहूर्त पाहिला. असे शिवचरित्र आद्य बखरकार
सभासद सांगतो.

शकावलीतील नोंदी सिंहासनारोहणाचा मुहूर्तकाल निरर्शित करतात. शकावलीतील नोंद सूर्योदयात्
तिथिगणनेने दिली आहे. पंचांगांत हि पध्दति स्विकारलेली असते. ज्योतिषशास्त्रानुसार मुहूर्त चंद्र -
सूर्य यांच्या राशी नक्षत्राच्या गतीवरून मोजतात व दर्शवितात. मध्यरात्रीनंतर ३ वाजल्यापासून ५
वाजेपर्यंत ब्राह्म मुहूर्त असतो; आणि ५ वाजल्यापासून सूर्योदयापर्यंत गर्गाचार्यांचा मुहूर्त असतो.
तिनसांजेला गोरज मुहूर्त असतो. पण शुभकार्यास्तव शुभमुहूर्त ज्योतिष शास्त्रानुसार काढावा
लागतो.

पळ - २४ सेकंद. अडीच पळे - मिनीट. साठ पळे - घटका. अडीच घटका - तास. ६० घटका -
दिवस. प्रहर - तीन तास. आठ प्रहर - दिवस. मुहूर्त - ४८ मिनिटे कालावधी.

शिवराजाभिषेक विधि शुक्रवारी सकाळीं व सायंकाळी झाला ; व तो रात्रभर चालला. शनिवार पहाटे सिंहासनारोहण विधि झाला. वरील स्पष्टीकरणानें इतिहास लेखकांच्या लहिण्यांत द्वादशी आणि त्रयोदशी व शुक्रवार व शनिवार यांचा घोटाळा कां होत आहे; हे कळेल. वास्तविक हा कालदर्शन पध्दतीचा फरक आहे. मूळ प्रसंगाच्या कालाचा नाही.

शके १५९६ आनंद संवत्सरे ज्येष्ठ शुध्द द्वादशी शुक्रवार ५ जून १६७४. सकाळी ऐन्द्रीशांति उरकल्यानंतर सायंकाळी, त्रयोदशीस राजाभिषेकविधीस प्रारंभ झाला. प्रथम गणेश पूजन, स्वास्तिवचन, मातृकापूजन, वसोध्वारापूजन झाल्यानवर नांदीश्राध्द, नारायणपूजन व आज्य होम केला. आज्याहुति दिल्यानंतर राजाभिषेकविधीस प्रारंभ झाला. जयमान सपत्नीक आल्यानंतर मंडपपूजा झाली. महावेदीभोंवती प्रत्येक दिशेस चार चार कुंभ स्थापिले. पूर्वेस सुवर्णकुंभ, दक्षिणेस रजतकुंभ, पश्चिमेस ताम्र कुंभ व उत्तरेस मातीचे कुंभ ठेवून त्यांतील एकेकांत घृत, दुग्ध, दधि व जल भरलें. पूर्वेच्या इतर कुंभांत फक्त मधु व इतरांत जल भरलें. ते कुंभ पल्लवपुष्पांनीं सुशोभित करून त्यांच्या गळयास वस्त्रवेष्टन करून ठेविलें. औंदुबरशाखांची आसंदी केली होती, ती स्थापिली. त्याशिवाय अनेक नद्यांच्या व सागरांच्या पाण्यांचे कुंभ व रत्न, गंध, पुष्प, फल इत्यादी औषधीपूर्ण जलांचे कुंभ जवळ ठेविले. नंतर महावेदीवर अग्नीची व ग्रहांची प्रतिष्ठा केली. मृदांची व कुंभाचीहि विधीपूर्ण प्रतिष्ठा केली. त्यानंतर सर्वप्रधान होम केला. या होमाचे प्रसंगी सर्व वेदीय व शाखीय ब्राह्मणांनी वेदमंत्राचा घोष केला. जापकार्णी जप व द्वारपाळांनी द्वारजप (जयघोष) त्याचवेळीं केला. या सर्वांच्या जागा प्रथम नेमून दिल्या होत्या व कोणी कोणते मंत्र म्हणावयाचे तेंहि ठरवून दिलें होतें. अशा तऱ्हेनें पूर्वाहुति दिल्या. नंतर यजमान अभिषेकशाळेंत गेले. सुगंधी तैलें व चूर्णे यांनीं व उष्णोदकांनीं यजमानांचे समंत्र स्नान झालें. नंतर यजमान शुक्ल वस्त्र गंधामाल्यादि लेऊन पीठावर आले. निरनिराळ्या मृदा मंत्रघोषांत त्यांस तेथें लाविल्या. नंतर पंचामृत स्नान घातलें. पुन्हां यजमान शुक्ल वस्त्रगंधानुलेपन करून वेदमंत्र मंगलघोषांत मंडपांत आले. वेदीवर प्रतिष्ठित केलेल्या आसंदीवर दोन गुडघे ठेवून (तळपाय लागूं न देतां) विधीपूर्वक आरोहण केले. हे विधीयुक्त मंचकारोहण होते. नंतर राजे यांस अभिषेकास सुरूवात झाली. तेथें आचार्य सांवत्सरपुरोहीतांनीं समंत्र अभिषिंचन केलें. नंतर आसंदीखाली उतरून अग्निसमीप येऊन प्रार्थना केली. तेथून आभिषेकशालेंतील सुवर्णसिंहासनावर आरोहण केलें. हें विधीयुक्त सिंहासनारोहण होतें. आशय हा कीं, आसंदीवर इंद्र म्हणून केलेल्या अभिषेकाने प्रति इंद्र झालेला राजा सिंहासनास्थ केल्यानंतर इतर ब्राह्मणामात्यादि मंडळींनीं त्यांस आपला राजा मानून तेथून पुन्हा मंगलघोषांत अभिषेकशालेंत नेण्याकरितां ते त्यांचे समीप आले. तेथून ब्राह्मणामात्यांनीं राजे यांचा हात धरून व -

महते क्षत्राय महते अधिपत्याय महते जानराज्यायैष वो भरता राजा समोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा!

असें बोलत पुन्हें समंत्रघोषांत निरनिराळ्या उदकांनी अभिषिचन करण्याकरितां अभिषेकशालेंत घेऊन गेले. तेथें निरनिराळ्या कुंभांतील उदकांनी यथाक्रमें अभिषिचन करितांना त्या सर्वांनीं पुन्हा शिवाजीमहाराजांना त्यांच्या मातापित्याच्या नांवसह संबोधून -

इमं देवा असपत्रं सुवध्यं महते क्षत्राय महते ज्येष्ठाय महते राजावराजस्योद्रियाय विषण्वो वामी
राजा सोमो अस्माकं ब्राह्मणानां राजा.....

असा घोष केला. नंतर इतर अनेकविध मंत्रघोषांत अभिषिचन झाले.

या अभिषिचनांत सर्व वर्णांनी एकत्रित भाग घेतला होता. नंतर पुत्रवंती सुवासिनींनी ओवाळिलें. पुन्हा स्नान झालें. कास्यपत्रांतील घृतांत मुखावलोकन केल्यानंतर ब्राह्मणांस दक्षिणा व अमात्यास गो-अश्व-भूमि-सुवर्णादि अपरिमित देऊन वस्त्रालंकार लेऊन राजे मंडपांत आले. तेथून आचार्यांबरोबर रथाजवळ गेले. रथविषयक समंत्र विधीनंतर, स्थावर सविध ध्वज व छत्र स्थापिलें. अश्वविषयक मंत्रानंतर बसून तो चालविला. नंतर मंत्रित धनु धारण करणें वगैरे विधि संपल्यावर रथ परत आणला. अश्वविषयक मंत्रानंतर राजे मंडपांतील वेदीवर येऊन तेथें सुवर्णासनावर आरूढ होऊन अक्षक्रीडेनंतर शयनगृहांत गेले.

बहुदा या समयास शुक्रवार रात्रीचा दुसरा प्रहर संपला होता. म्हणजे रात्रीचे बारा वाजले होते. त्रयोदशी तिथी चालूच होती.

शुक्रवार रात्रीचा चौथा प्रहर चालू झाला. त्रयोदशी तिथी चालूच होती. ब्राह्ममुहूर्तावर म्हणजे ३ वाजता -

पहाटे महाराज सभामंडपांतील सिंहासनाजवळ आले. त्यावर “वृषमार्जाचद्विपिसिंहाव्याघ्रचर्म” घालून ते आच्छादित केले होते. मधुर्कादि मंत्र व मंगलवाद्यघोषांत सिंहासनावर आरूढ झाले. दरबारांत अथवा सभामंडपांत अमात्या, पौर, नैगम, पंडित, वाणि आदी लोक उभे होते. त्यांना दर्शन दिलें. तेव्हां सांवत्सरपुरोहितांनी शिवरायांचा मातृपितृवंशपरंपरेंत उल्लेख करून जमलेल्या त्या सर्व मंडळीनां “तो क्षत्रिय राजा अभिषिक्त केल्याचे” घोषित केले. तेव्हां ब्राह्मणपुरोहितामात्य वगैरेंनी राजांना प्रणामपूर्वक नजरनजराणे दिले. शिवरायांनीहि त्यांस वस्त्रें, सुवर्ण, भुमि वगैरे महादानें दिलीं. नंतर सशस धनु घेऊन मंडपास प्रदक्षिणा घातली. गुरूंस नमन केलें. सवत्स धेनूची पूजा केली. अश्यांची व गजांची समंत्र पूजा केली. गजावर बसून नगरास प्रदक्षिणा घालून देवालयान्त जाऊन देवाची पूजा केली व स्वगृहांत गेले..... येथें धार्मिक विधि संपला.

येथवर गागाभटकृत श्रीशिवराजाभिषेक प्रयोगः या पोथीतील धार्मिक विधि संपला. पोथीअनुसार राजाभिषेक विधि सात दिवस चालू होता.

शके १५९६ आनंदनाम सवंत्सरे ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशी शनिवार ६ जून १६७४. सकाळी ७ - ८ च्या सुमारास शिवाजीमहाराजांनी पहिला दरबार भरवून व सिंहासनावर पुन्हा आरोहण करून सर्वास दर्शन दिले.

१) औदुंबरशाखांची आसंदी केली होती. २) वेदीवर प्रतिष्ठित केलेल्या आसंदीवर दोन गुडघे ठेवून (तळपाय लागू न देतां) विधीपूर्वक आरोहण केले. ३) आसंदीखाली उतरून अग्निसमीप येऊन प्रार्थना केली. ४) आशय हा कीं, आसंदीवर इंद्र म्हणून केलेल्या अभिषेकानें प्रति इंद्र झालेला राजा.....

ही औदुंबरशाखांची आसंदी म्हणजे मंचक होय.

१) तेथून अभिषेकशालेंतील सुवर्ण सिंहासनावर आरोहण केले. हे सुवर्णसिंहासन म्हणजे मंचक होय.

१) अश्वविषयक मंत्रानंतर राजे मंडपांतील वेदीवर येऊन तेथें सुवर्णासनावर आरूढ होऊन....हें सुवर्णासन म्हणजे मंचक होय.

१) पहाटे महाराज सभामंडपांतील सिंहासनजवळ आले. हे सिंहासन म्हणजे राजदरबारांतील उच्चासन होय.

२) मधुपर्कादि मंत्र व मंगलवाद्य घोषांत सिंहासनावर आरूढ झाले.

१) सकाळी ७ - ८ च्या सुमारास शिवाजीमहाराजांनी पहिला दरबार भरवून व सिंहासन पुन्हा आरोहण करून सर्वास दर्शन दिले. हे सिंहासन म्हणजे राजदरबारांतील उच्चासन होय.

स्थान निर्देश

मंडप - किल्ले रायगडच्या बालेकिल्ल्यातील मोकळ्या उघड्या दरबार प्रांगणावर घातलेला मंडप.

महावेदी - किल्ले रायगड निर्मिती समयीं प्रथम पूजाविधि केलेल्या उत्तुच्च खडक, पुढे बालेकिल्ला निर्मितानां महाराजांच्या वास्तव्य महालाच्या ईशान्य दिशेस आला. तो दरबार प्रांगणांत तसाच

राखला. त्याला चहुंबाजूनीं साकारून त्या व्यासपीठावर महावेदी केली.

अभिषेकशाला - महाराजांच्या वास्तव्य महालाच्या वायव्य दिशेस असलेले स्नानगृह.

पीठ - ईशान्य दिशेस असलेल्या त्या खडकावरील व्यासपीठ.

शयनगृह - महाराजांच्या वास्तव्य महालांतील शयनकक्षा.

सभामंडप - मंत्रगृहासमोरील मंडप.

मंडपास प्रदक्षिणा - मंडपांत उपस्थित असलेल्या आश्रितांचे आपण रक्षणकर्ते असल्याचे शिवरायांनी दर्शविले.

नगरास प्रदक्षिणा - राजगडनगरांतील रयतेचे व स्थावर - जंगम मालमतेचे आपण रक्षणकर्ते असल्याचे शिवरायांनी दर्शविले.

देवालय - किल्ले रायगडावरील दैवत मंदिरे.

स्वगृह - बालेकिल्ल्यांतील शिवरायांचा महाल.

(इतिहास संशोधक श्री. वा. सी. बेंद्रे संपादीत गागाभट्ट विरचित 'श्रीराजाभिषेकप्रयोगः' या पोथीवरून उपरोक्त लिखान संकलित केलेले आहे.)

शिवराजाभिषेक समयास उपस्थित ब्रह्मवृंद

शिवकालीन निर्देशित उपलब्ध निरनिराळ्या ऐतिहासिक लिखित साधनांतून शिवराजाभिषेक प्रसंगी २ हजार ते २० हजार बटु - स्त्री - पुरुष ब्रह्मवृंद किल्ले रायगडच्या आसमंतांत जमला होता.

यांतील अतिशयोक्ति नाकारून आणि पर्जन्य काळाचे दिवस लक्ष्यांत घेऊन आणि तत्कालीन वहातुकीच्या साधनांचा अभाव लक्ष्यांत घेऊन ही ब्रह्मवृंद बटु - स्त्री - पुरुष संख्या २ हजार असावी.

शिवरायांच्या अष्टप्रधान मंडळांतील न्यायाधीश निराजी रावजी याच्या हाताखाली कृष्णाजी अनंत हिरेपारखी उर्फ सभासद म्हणजे न्यायालयांतील फिर्यादीची दखल करून घेणारा कारकून इसवी सन १६६८ पासून कार्यरत होता. हा आद्य शिवचरित्र बखर लेखक वास्तविक किल्ले रायगडावरील घटनांचा प्रत्यक्षदर्शी साक्षीदार आहे. त्यानं लिहिलेल्या 'सभासद बखर' या आद्य शिवचरित्रांतर्गत कळत - नकळत कांही लिखाणांत त्याची विस्मृति जाणवते. तो आपल्या बखरींत सांगतो -

उपाध्ये प्रभाकर भटाचे पुत्र बाळभट कुलगुरु व भट गोसावी, वरकट श्रेष्ठ भट व सत्पुरुष अनुष्ठित (म्हणजे विधिपूर्वक धर्मकृत्य करणारे) यांची सर्वांची पूजा यथाविधी अलंकार, वस्त्रे देऊन (केली). सर्वास नमन करून (शिवराय) अभिषेकास सुवर्ण चौकी (चौरंगा)वर बसले.

कागदीपत्रीं स्वस्तिश्री (राजाभिषेक) शक, सिंहासनावर बसले त्या दिवसापासून नियत (नियमित) चालविला. पन्नास सहस्र ब्राह्मण वैदिक मिळाले, या वेगळे तपोनिधी व सत्पुरुष, संन्यासी, अतिथी, मानभाव, जटाधारी, जोडलफे (शिधा) चालविले. निरोप देतां पात्र पाहून द्रव्य, अलंकार, भूषणें, वस्त्रें अमर्याद दिधलीं.

त्यापैकीं शुचिष्मंत निरनिराळ्या शुचिर्भूत कार्यास्तव पांचशें स्त्री - पुरुष ब्रह्मवृंद किल्ले रायगडवर आला होता.

किल्ले रायगडवर पूजा - पाठादि नित्य कार्यास्तव कायमस्वरूपी वास्तव्यास असलेली ब्राह्मण कुटुंबे राजपथावरील 'हुजूरबाजार' अंती उजवीकडील आग्नेय दिशेस ब्राह्मण वसाहतींतील घरांघरांत राहत होतीं. तसेंच शासकीय ब्राह्मण सल्लागार, हुजूरबाजार महाजन बाबाजीनाईक पुंडे कुटुंबिय इत्यादि ज्येष्ठ - श्रेष्ठ ब्राह्मण किल्ले रायगडवरील बालेकिल्ल्याच्या आग्नेय आसमंतांतील वाडे समूहांत पवित्र जलाशय 'कुशावर्त' तीर्थ होता. नाशिक सदृश्य कुशावर्त तीर्थ जलाशयाच्या कांठावरील आणि त्या जेष्ठ - श्रेष्ठ ब्रह्मवृंदांच्या 'वाडे' परिसरांतील 'त्या' शिवदैवतास 'वाडेश्वर' नामाभिधान होतें.

शिवरायांचे राजपुरोहित प्रभाकर भट्ट आपल्या धर्मपत्नीसह किल्ले रायगडवरील पवित्र कुशावर्त तिर्थाच्या कांठावरील श्रीदेववाडेश्वर मंदिराच्या वायव्य दिशेकडील वाड्यांत राहात होते. त्यांच्या पडलेल्या घराची घरठा म्हजे ओसाड जागा सांप्रतहि दृश्यमान आहे.

प्रभाकर भट्ट. शके १५४०च्या पत्रांत यांचाय प्रथम उल्लेख त्यांजकडे जमीन चालविण्याबद्दलचा आहे. त्यावेळीं ते आर्वीकडे राहत असत. पुढे शहाजीराजे यांचे बरोबर प्रभाकर भट्ट कर्नाटकांत गेले. तेथें शहाजीराजांकडे विद्वान लोक येत. त्यांच्या दाद लावून त्यांच्या योग्य परामर्श घेणे. हें काम त्यांचेकडे होते. शहाजीराजे यानां स्वप्नांत दृष्टांत झाला. तें स्वप्न त्यांनीं प्रभाकर भट्ट यांस सांगितले. त्यांच्या अनुमोदनानें शहाजीराजांनीं शिवरायांची रवानगी पुण्याकडे केली. प्रभाकर भट्ट शिवरायांसोबत पुण्यास आले.

प्रभाकर भट्ट इसवी सन १६७० पर्यंत किल्ले राजगडवर वास्तव्यास होते. किल्ले राजगडवर ते पद्मावती माचीवर देवी पद्मावती मंदिराच्या उत्तरेस व पद्मावती तलावाच्या पश्चिमेस सांप्रत जो उत्सखनीत घराचा चौथरा दिसतो, तेथें राहात होते. शिवरायांचे पुरोहित असल्यामुळें श्रीदेवी पद्मावती, श्रीमहादेव व दिवाण-इ-आम लगतच्या देवघरांतील पूजा-अर्चा, अभिषेक, कथा-किर्तन करण्यास त्यांनां सोयिस्कर होतें.

सन १६७१ नंतर किल्ले रायरीचा किल्ले रायगड आकारास आल्यावर सर्व शासकीय, लष्करी, मजालसी अधिकार्यांसमवेत पुरोहित प्रभाकर भट्ट किल्ले रायगडवर आले आणि उपरोक्त वास्तुंत वास्तव्यास राहिले. राजधानी बनललेल्या किल्ले रायगडवर पूजापाठाचा व्याप विस्तृत झाला होता. राजवाड्यांतील 'भवानीहुडा' श्रीदेवीमहिषासुरमर्दिनी शिर्काई मंदिर, श्रीदेववाडेश्वर, श्रीदेवजगदिश्वर आदि दैनंदिन पूजेची ठिकाणें दूरदूर होती. वार्धक्यप्राप्त प्रभाकर भट्टानां तीं कामें आतां आटोपण्यासारखी नव्हती. प्रभाकर भट्ट विना अपत्य होते. त्यांनीं बाळंभटांना हाताखाली घेतलें.

तरुण बाळभट्ट त्याच तोलामोलाचे होते. ते कामाचा व्याप सांभाळू लागले. ते प्रभाकर भट्ट यांचे उत्तराधिकारी झाले. इसवी सन १६७३ मध्ये एक दिवसी किल्ले रायगडवर प्रभाकर भट्ट यांचे निधन झाले. त्यांची धर्मपत्नी बाळभट्टांची धर्ममाता झाली. आपल्या पुढील चरीतार्थाची सोय कायदेशीर असावी, म्हणून दुःखातून सावरल्यावर, इसवीसन १६७४ मध्ये शिवराजाभिषेक समारंभ संपल्यावर मीति सातवाहन शके १५९६ आनंदनाम संवत्सर आषाढ शुद्ध एकादशी या दिवसी शिवराजाभिषेक समयास उपस्थित ब्रह्मवृंदपैकी कांही ब्रह्मवृंद बोलावून दत्तक विधान पत्र लिहून घेतले; व त्यांच्या साक्षी घेतल्या. बाळभट्ट नक्की प्रभाकर भट्टांच्या हाताखाली कधी आले, हे पुढील बखरीतील उल्लेखाच्या आधारे ठरविता येते.

सभासद बखरकार म्हणतो - पुढे सुर्वे राज्य करीत होते. त्यांजवर (इसवी सन १६६१ मध्ये शिवराय) चालून गेले. शृंगारपूर घेतले. सुर्वे पळोन देशांतरास गेले. त्यांचे कारभारी शिर्के होते. त्यांचे पुत्र बाळभट्ट व गोविंदभट्ट उपाध्येपण चालवित होते.

चिटणीस बखरकार सांगतो - राजापूरची स्वारी होऊन देश - दुर्ग फत्ते करून (इसवी सन १६६१) मध्ये शिवराय राजगडास आले. प्रभाकर उपाध्ये यांचे पुत्र बाळभट्ट व गोविंदभट्ट जवळ ठेऊन उपाधिक परंपरागत त्यांचे स्वाधिन केले.

यावरून सूर्यराव सुर्वे यांचे शृंगारपूर राज्य जिंकल्यानंतर त्यांचे दिवाण पिलाजी शिर्के शिवरायांकडे वकिलीस आले. त्यावेळी व नंतर त्यांच्या प्रांतांतील कोकणांतील कांही ब्राह्म शिवरायांकडे आश्रयार्थ आले व राहिले. त्यांतच 'बाळभट्ट' कोकणांतून आले. किल्ले राजगडावर प्रभाकर भट्ट यांच्या हाताखाली बाळभट्ट पूजापाठादि नित्यकर्त्तास राहिले. गोविंदभट्टही आले, पण ते पुढे कर्नाटकांत गेले. बखरीतून जरी या दोघांचा प्रभाकरभट्ट यांचे पुत्र म्हणून उल्लेख केलेला असला तरी पुढील दत्तक विधान पत्रानुसार ते दोघेही औरस पुत्र नव्हेत. प्रभाकर भट्ट यांचे बाळभट्ट औरस पुत्र असल्यास दत्तकपत्राची आवश्यकता नव्हती. वडिलांच्या निधनोत्तर आपल्या जन्मजात मातेचे पालनपोषण करण्याचे धर्मकर्तव्य बाळभट्टांनी टाळले नसते. परंतु किल्ले रायगडवीरल उपस्थित कांही ब्रह्मवृंदांच्या सल्ल्यानुसार प्रभाकर भट्ट यांच्या धर्मपत्नीने कायदेशीर धर्मबंधन बाळभट्टास घालून घेतले. तिने दत्तकपात्र करून घेतले.

माझ्यामते बाळभट्ट कोकणांतीलच असावेत. कारण भीळभट्ट, पीलभट्ट, दादभट्ट अशी ब्राह्मणांची नांवे शिवकाळांत कोकण किनारपट्टीवरील गांवातूनच प्रचलीत होती.

नंतर शके १५९५ चे साली गागाभट्टजी व शिष्ट संभवित दहा - वीस ब्राह्मण - पंडित, तसे वैदिक धर्माचे ठायी परम कुशल, चतुरस्र असे पांच - पंचवीस समागमें घेऊन, गागाभट्टजी सातारा

मुक्कामी आले. (२७ जुलै १६७३ रोजी शिवसैन्याने सातारा जिंकला होता. १३ ऑक्टोबर १६७३ रोजी शिवराय किल्ले सातारावर आले.)

श्रीशिवदिग्विजय बखरींतील उपरोक्त उल्लेख आपणांस शिवराजाभिषेक समयींच्या उपस्थित उच्चपदस्थ पंडित ब्राह्मणांची संख्या सांगतो. ज्याअर्थी गागाभट्ट त्यानां आपल्या सोबत घेऊन आले, त्यावरून त्या वैदिक पंडितांचे श्रेष्ठत्व समजते.

शिवराजाभिषेक प्रसंगी २ हजार ते २० हजार ब्रह्मवृंद किल्ले रायगडच्या आसमंतांत जमला होता. त्यापैकी निरनिराळ्या वैदिकशास्त्रांच्या निदान १ हजार ब्राह्मणांस किल्ले रायगडवर यज्ञयागादि प्रसंगी सामावून घेतले गेले. बाकीचे ब्राह्मण दान घेण्यासाठी व आशिर्वचने देण्यासाठी सहकुटुंबसहपरिवार पाचाड येथे घरांघरांतून मुक्कामास होते.

खालील दत्तकविधानपत्रावरील साक्षींच्या आधारें शिवराजाभिषेक समयीं उपस्थित ब्रह्मवृंदापैकी निदान सोळा नांवे निश्चित करतां येतात.

मला त्या १६ नांवांच्या आधारें ब्राह्मण समाजांतील मुख्य व सूक्ष्म पोटभेद करतां आलेले नाहीत. कोणास तसे करतां आल्यास कोणकोणत्या शाखेचे ब्राह्मण शिवराजाभिषेकास उपस्थित होते; हे अंशतः ज्ञात होईल. तसेंच शिवरायांनी महाराष्ट्रांतील समस्त ब्रह्मवृंद एक मानला होता, हे लक्ष्यांत येईल. विदर्भापासून तंजावर व कोकणांतील शृंगारपूर या आसमंतांतून ब्रह्मवृंद किल्ले रायगडवर राजाभिषेकास आला होता.

श्रीनृपसातवाहन शके १५९६, आनंदनाम संवत्सरे, ज्येष्ठ शुद्ध द्वादशी शुक्रवार, घटी २१ पले ३४ वि. ३८-४० सी ४२ तीन घटिका रात्र उरली तेव्हा राजश्री शिवाजीराजे सिंहसनी बैसले.

श्रीनृपसातवाहन शके १५९६, आनंद नाम संवत्सर, आषाढ शुद्ध एकादशी रोजी राजपुरोहित प्रभाकर भट्ट यांच्या धर्मपत्नीने बाळंभट याला दत्तक घेतले.

त्यावर साक्षी आहेत, त्या येणेप्रमाणे -

१) शामभट आरवीकर २) महादेवभट आरवीकर ३) विश्वनाथभट टोके ४) बाळकृष्णभट टोके ५) खंडभटगुरू ६) अनंतभटगुरू ७) शंभुभट गौतम ८) रत्नेश्वर निवासकर ९) धेनु जोशी १०) कोनेर जोशी ११) गागाभट १२) जयरा १३) केशवभट शृंगारपूरकर १४) मुक्कद जवदा १५) महादेवभट पोटे १६) होसिंग नरसिंहभट

वरील १६ नांवापैकी मी घेतलेला मागोवा -

शामभट आरवीकर -

मल्हारभट व रामेश्वरभट हे आर्वी, देऊळगांव, हिंगणी, पेडगांव, वडगांव व शिरापूर या बाबाजी भोसले पाटील (शिवरायांचे पणजोबा) यांच्या गांवचे कुळकर्णी व जोशी. रामेश्वरभटांचे पुत्र प्रभाकरभट व मल्हारभटांचे पुत्र लक्ष्मणभट. परत लक्ष्मणभटांचे पुत्र मल्हारभट. रामेश्वरभटानी बाबाजी, मल्होजी व विठाजी, राहाजी या तीन पिढ्या पाहिल्या. यावरून ते दीर्घायुषि होते. पुढे मल्हारभट व प्रभाकरभट शहाजीराजांसोबत कर्नाटकांत गेले. प्रभाकरभट शिवरायांसोबत महाराष्ट्रांत आले. किल्ले राजगडवर शिवरायांचे कुलोपाध्याय झाले. मल्हारभटांचे बंधु शामभट आरवीकर. पुढे राजाराममहाराजांसोबत तंजावरला गेले. पुढे पन्हाळ्यांस राहिले. कोल्हापूर घराण्याचे राजोपाध्याय झाले.

विश्वनाथभट टोके -

शहाजीराजांच्या पदरीं असलेले व राधामाधवविलास चंपूच नमूद केलेल विश्वनाथट ठोकेकर. देशस्थ ब्राह्मण. शाहाजाराजांचे मर्जीप्रमाणे चालण्यांत चतुर म्हणून जयराम कवी याचे वर्णन करतो.

अनंतभटगुरू -

चितणीस बखरींतील कलम २६१ याजवरून केशव पंडित व भालचंद्रभट पुरोहित हे बाळाजी आवर्जीचे गुरूस्थान व सोमनाथभट कात्रे त्यांचेच आवडीत. यांस १० हजार रूपले व पालख्या देऊन बावास (गागाभट) व पैठणकर (अनंतभटगुरू: यांस आणावयास रवाना केले. त्यांनीं जाऊन महाराजांचा उद्योग मनोरथ त्यांस समजावून त्यांस व पैठणकर पंडितास एक वाक्यता केली, आणि उदयपूर, जयपूर येथे राजाभिषेक विधी होतो. त्याप्रमाणे करावेसे सिध्द करून घेऊन रायगडी आले.

अनंतभट गागाभटांचे गुरूबंधु. त्यांनीं 'राजाभिषेक पध्दती' व 'राजाभिषेक' हे ग्रंथ रचिले.

कोनेर जोशी -

मराठी साम्राज्याची छोटी बखर : शिरके याणीं विचार केला कीं, या कलशानें राज्यास बुडविले. यासि नेऊन मारावे. म्हणोन पंचवीस हजार हशम मेळविसे. हे वर्तमान कोन्हेरपंत (कोनेर जोशी)

कबजीकडील कारभारी याणी कबजीस श्रुत केले.
यावरून पुढे कोनेर जोशी हे कवी कलशाचे आश्रीत होते.

गागाभट -

रामकृष्णभटाचे पुत्र दिनकर उर्फ दिवाकर यानां विश्वेश्वरभट नांवाचा पुत्र झाला. यालाच गागाभट म्हणतात.

यानीं 'दिनकरोध्दोत', 'राजाभिषेकप्रयोग', 'कायस्थधर्मप्रदीप' हे ग्रंथ रचिले. गागाभटांनीं संन्यास घेतला होता. संन्यास घेतल्यावर त्यांनीं 'शिवार्कोदय' हा ग्रंथ लिहीला.

जयराम -

नाशिक प्रांतातील मार्कडेय किल्ल्याच्या पायथ्यासी याचे मूळगांव. त्याच्या आईचे नांव 'गंगावा'. वडिलाचे नांव 'गंभीरराव' उपनाम 'पिंडये'. शहाजीराजांनी बंगळूर प्रांती मुख्य ठाणे केल्यावर जयराम कवी त्यांच्यापासीं आश्रयार्थ राहीला.

यानें 'राधामाधवविलासचंपू' व 'पर्णालपर्वतग्रहणाख्यान' यांची रचना केली.

केशवभट -

केशवभट मूळ शृंगारपूरचे रहाणारे होते. ते शिवरायांकडे इसवी सन १६७०पूर्वी रघुनाथ पंडितराव यांच्या आश्रयानें 'उपाध्याय' म्हणून येऊन राहिले होते. केशवभट हे रामायण - महाभारताची प्रवचने आऊसाहेब, शिवराजी व येसूबाई इत्यादीसाठीं करीत. यानीं 'राजारामचरितम्' व 'दण्डनीतिप्रकरणम्' हे ग्रंथ रचले.

होसिंग नरसिंहभट -

वेदमूर्ती नरसिंहभट बिन रामचंद्रभट मंगळवेढेकर हे सिंहासनारूढ महाराजांचा दानाचा देकार सुरू होता. त्यावेळी उपस्थित होते. हे थोर भले ब्राह्मण देखोन यांस कित्येक दानद्रव्य महाराज देत होते. परंतु त्यांनीं तें मान्य केलें नाहीं. तेव्हां राजश्रींनीं काय हेतू आहे, म्हणून पुशिलें. ते समयीं नरसिंहभटांनीं विनंती केली कीं, आपणास आदिलशाहाने जे इनाम दिलें आहे. (तें महाराजांनीं दाभोळ जिंकल्यावर अमानत केलेलं आहे.) तें करार करून वृत्तीपत्रे करून घ्यावे. ते गोष्टी (महाराज) घ्यावे. सिंहासने असतां मान्य करून हस्तोदक ते क्षणी दिल्ले. त्याप्रमाणे चालत आहे. नरसिंहभट हे तर्फ खेड, मामले दाभोळ येथील उपाध्ये व ज्योतिषी होते.

माझ्या हातासीं असलेल्या अल्प - स्वल्प शिवकाळातील ऐतिसाहीक साधनांच्या माध्यमांतून अशा

प्रकारें किल्ले रायगडवर शिवराजाभिषेक समयास उपस्थित असलेल्या ब्रह्मवंदांची यादी बनवीत आहे.

पहिला श्रीशिवराजाभिषेक

सौ. शिल्पा परब - प्रधान

शके 1577 मन्मथ संवछरी राजश्री सिवाजी राणे यानी पौष चतुर्दशीस जाऊन जावली घेतली. शके 1578, दुर्मुख संवछर वैशाखमासी राजश्री सिवजी राजे यानी रायरी घेतली समागने कान्होजी जेधे देशमुख तालुका भोर व बांदल व सिलिंबकर देशमुख व मावळचा जमाव होता, हेबतराऊ व बालाजी नाइक सिलिंबकर याणी मध्यस्ती करुन चंद्रराऊ किलियाखाली उतरले, असे जेधे शकावली सांगते.

शके 1577 मन्मथ संवछरी पौष्य शुध चतुर्दस राजश्री सिवाजी जाऊन जाऊली घेतली चंद्रराऊ पळोन राइरीस गेले, तेथे राजश्री स्वामीनी किलीयास वेढा घातला बरोबर कान्होजी नाईक व जमाव व वरकडा देशमुखांचा जमाव होता ते समई हेबतराऊ सिलिंबकर देशमुख तालुका गुंजणमावळ याणी मध्यस्ती करुन चंद्रराऊस भेटविले. असे जेधे यांचा करीना सांगतो.

31 डिसेंबर 1655 महाराज किल्ले पुरंदरावरून जावळीवर निघाले. मंगळवार दिनांक 15 जानेवारी 1656 महाराजांनी जावळी घेतली. 30 मार्च 1656 पर्यंत महाराज जावळी मुलुखांत होते. 15 एप्रिल 1656 ते 14 मे 1656 या कालावधीत महाराजांनी रायरी घेतला. जावळी मुलुखावर महाराज चालून आले त्याला निरनिराळी कारणे आहेत. त्याबाबत मोरे घराण्याची बखर सांगते महाराजांनी चंद्ररावास लिहिले -

“तुम्ही मुस्तफद राजे म्हणवितां, राजे आम्ही आम्हांस श्रीशंभूने राज्य दिधले आहे, तर तुम्ही राजे न म्हणावे. आमचे नोकर होऊन आपला मुलुक खाऊन हामराहा चाकरी करावी. नाहीतर बदफैल करुन फंद कराल, तर जावली मारुन तुम्हास कैद करुन ठेवू”

उत्तरादाखल चंद्ररावाने महाराजांस लिहिले की, “तुम्ही काल राजे जाहला. तुम्हांस राज्य कोणे दिधले? मुस्तफद राजा आपले घरी म्हटलीयावर कोण मानितो? येता जावली जाता गोवली पुढे एक मनुष्य जीवंत जाणार नाही. तुम्हांमध्ये पुरुषार्थ असला तर, उदईक याल तर आजच यावे - आम्ही कोंकणचे राजे असून आमचा राजा श्रीमहाबलेश्वर. त्याचे कृपेने राज्य करितो आम्हा श्रीचे कृपेने पादशाहाने राजे किताब, मोरचले, सिंहासन मेहरेबान होऊन दिधले. आम्ही दाईमदारी दरपिढी राज्य जावलीचे करतो. तुम्ही आम्हांसी खटपट कराल तर पष्ट समजून करणे आणखी वरकड मजकूर तुम्हांस आहे. येथे उपाय कराल तर तो अपाय होईल. यश घेता अपयशास पात्र होऊन जाल.”

चंद्रराव मोर्याचे उत्तर ऐकून संतप्त झालेल्या महाराजांनी मोर्यांना अखेरचे पत्र लिहिले. “जावली खाली करोन, राजे न म्हणोन, मोरचेल दूर करून, हात रुमाले बांधून भेटीस येऊन हुजूराची काही चाकरी करणे. इतकीयावर बदफैली केलीया मारले जाल” म्हणून चंद्ररावाने महाराजांस आव्हानात्मक लिहिले. “दारुगोळी महझूद आहे. काही बेजबाबास खुते घालून लिहिले ते कासियास ल्याहाविते थोर समर्थ असो”

आणि म्हणूनच महाराजांनी जावळीवर स्वारी केली.

मोरे कुलोत्पन्न जावळीतील “आद्य चंद्रराव” राजाविषयी मोरे यांचा बखरकार सांगतो - “एकवचनी चंद्रावर हुजूर. तेव्हा चंद्रराव आडेल शिपाई, आजदादेघरचा राऊत मर्दाना,” “चंद्ररायाचे राज्य धर्माला जावलीकर राज्य करीत असता राजीयातील हिस्से एक हिंसीयाची शिबंदी पायेहासम, एक हिंसीयाची अन्नछत्रे व धर्म खैरात एका हिंसीयाची खाजगी खर्च, तोसीखाना, पागा, सुरतखाना, अदिलखाना वगैरे, एक हिंसा देवस्थली देव, शिवालये, माहाबलेश्वरी पंचगंगा चंद्ररायाही बांधल्या. ऐशा सात शिवपुर्या चंद्ररायाही आपले वंशपरंपरा जेथून जावलीचे राज्य जाले, तेथून संपेल तेथवर देवस्थली बाकी चालविली. ऐसे धर्मराजे मोरे जाहले”

मौर्य - मोरया (श्रीगणपति) - मुचकुंद ऋषि- मोरे हा जावळी मुलुखाचा आद्य आधार आहे. किल्ले रायरी ते किल्ले खेळणा आणि कोयना कांठ ते सांप्रतचा मुंबई-गोवा महामार्ग हा जावळीचा आद्य मुलुख आहे. त्या मुलुखांत 1) शिवथर - यशवंतराव 2) जोर - हणमंतराव 3) जांभळी - गोविंदराव 4) महिपतगड - दौलतराव 5) केवनाळे व वाकण - बागराव 6) आटेगांव तरफेतील देवळी - सूर्यराव 7) देवळी - भिकाजीराव 8) खेळणा - शंकरराव हे आठ अनभिषिक्त मोरे घराण्यांतील आद्य राजे होते.

सावित्री नदीच्या उगमापासून मुखापर्यंत मोरे घराण्याने महाबलेश्वर, पर्वत, चकदेव, घोनसपूर, तळदेव, गाळदेव, धारदेव, मोळेश्वर, बाणकोट इत्यादी बारा शिवपुर्या निर्माण केल्या. जावळीप्रांतात जांभूळखोरे, जोरखोरे, शिवथरखोरे, कांदाटखोरे, ताजमहाल, बामणोली, चतुर्बेट, सोलसखोरे, इ. 18 महाल होते. जावळी मुलुखात पारघाट, कोंडेनळी घाट, रडतोंडी घाट, ढवळाघाट, हातलोटचा घाट, सापळाखिंड, कावल्या-बावल्या, अन्नछत्राची नाळ, बोराटयाची नाळ, वरंधा-घाट, आंबेनळीघाट इ. सुमारे 60-62 घाट होते. जावळी मुलुखात किल्ले रायगड, लिंगाणा, चंद्रगड, खेळणा, कांगोरी, कावळया, मकरंदगड, सोनगड, चांभारगड, महिपतगड, प्रतापगड (भोरप्या), रसाळगड, सुमारगड, जननीदुर्ग, वासोटा इ. किल्ले होते.

किल्ले महिपतगडचा दौलतराव हा चंद्रराव बिरुद धारण करून होता. तो निपुत्रक निधन पावल्यावर त्याची धर्मपत्नी माणकाई हिने शिवथरचा यशवंतराव मोरे याला दत्तक घेऊन आपल्या घराण्यात चंद्रराव बिरुद राखले. हाच यशवंतराव शिवरायांशी गैरवर्तन करता उरला म्हणून शिवरायांनी

जावळी मुलुखावर स्वारी केली आणि म्हणूनच तो विस्तीर्ण मुलुख जिंकल्यावर तो स्थिरस्थावर करण्यास शिवरायांना एवढा प्रदीर्घ कालावधी लागला. सकळकळेकृत “शिवकाव्य” या पोथीतील सर्ग 5 मधील श्लोक 53 सांगतो की, “शिवरायांनी सह्याद्री पायथ्याचा मुलुखात प्रवेश करून तेथे गुप्तपणे व घाईघाईने (गंधर्व पध्दती) ”जयश्री” नावाच्या तरुणीचे पाणिग्रहण हि तरुणी शंकरराय मोरे कुलोत्पन्न, विचारवंत उपकुळ, “विचारे” घराण्यातील होती. हिचे माहेरचे नाव “जयश्री” आणि सासरचे नाव “लक्ष्मीबाई” असे होते याला इतिहासाची साक्ष आहे”

पुढे सर्ग 6 मधील श्लोक क्र. 1 सांगतो की राज्ञी जयश्रीसहित शिवाजीराजे स्वस्तयन करून मंगल वाद्य घोषात स्वतःचे नगराकडे निघाले. त्याच सर्गात उल्लेख आहे की, शिवरायांना गजदानाची इच्छा झाली सकळकळ ब्राह्मण याने चंद्रमाला नदीच्या किनारी यज्ञमंडप उभारला यज्ञाचे वेळी इन्द्रादि देवतांना आवाहन केले. संक्राती “प्रथम दिवशी” पुण्याहवाचन, दुसरे दिवशी धनदान व यज्ञसमाप्तीच्या वेळी ब्राह्मणांनी शिवाजी राजांस सुवर्णकुंभात भरलेल्या गंगोदकाने “राजाभिषेक” केला व दान केल्याचे उल्लेख आहेत.

यावरून शिवरायांनी मोरे उपकुळ विचारे कुलोत्पन्न शिवराज्ञी जयश्री उर्फ लक्ष्मीबाई हिच्यासह आपणांस जावळीमध्ये 14 जानेवारी 1656 रोजी मकरसंक्रमणच्या मुहूर्तावर राजाभिषेक विधी सुरु करून पंडित सकळकळे ब्राह्मण गुरुच्या हस्ते राजाभिषेक करवून घेतला आणि जावळी मुलुखात घोषित केले. की यापुढे जावळी मुलुखाचे राजे चंद्रराव मोरे नसून शिवाजी महाराज राजे आहेत. या राजाभिषेकाने जावळीच्या प्रजाजनांस महाराजांनी सत्ताबदल झाल्याचे दर्शवून दिले. त्यामुळेच मोर्यांचे सेनापती मुरारबाजी आपल्या चार बंधूसह आणि तान्हाजी मालुसरे आपल्या सूर्याजी बंधूसह तसेच काही मराठा घराणी आपल्या सैन्यासह शिवसैन्यात सामील झाली.

किल्ले रायगडावर मराठी साम्राज्याची मुहूर्तमेढ रोवण्यापूर्वी शिवाजी महाराजांनी जावळी मुलुखाचे अधिपत्य प्रस्थापित करण्यासाठी आपला पहिला ‘श्रीशिवराजाभिषेक’ संपन्न व विस्तीर्ण जावळीचा राज्यकर्ता चंद्रराव याला नमवून त्याचे राज्य जिंकल्यावर 1656 मध्ये मकरसंक्रमणाच्या काळात करवून घेतलेला दिसतो.

शिवराजाभिषेक कारण, कार्य, भाव

सौ. शिल्पा परब - प्रधान

कारण -

शिवचरित्राचा अभ्यास करताना अनेक नाटयमय प्रसंग आपल्यासमोर येतात. त्यापैकी महत्वाचा प्रसंग म्हणजे आग्राभेट प्रत्यक्ष कळीकाळाच्या कराल दाढेतून महाराज कसे बचावले ? हे त्या जगद्रियंत्या परमेश्वरालाच ठावूक शिवरायांचा धूर्तपणा, साहस, धाडस, संकटकाळी शांतपणे विचार करून मार्ग काढण्याची प्रवृत्ती या सर्वांचाच कस या प्रसंगाने लावला व महाराज आणि नंतर युवराज संभाजीराजे महाराष्ट्रात किल्ले राजगडी सुखरूप पावले. इथे पोहोचल्या नंतरच किल्ले राजगडावर घडलेली हि कथा जी आपल्याला राजाभिषेकाचे कारण सांगते.

शिवराय व संभाजी राजे यांना राजगडी सुखरूप पाहून जिजामातासाहेब धन्य जाहल्या. त्यांच्या उरावरचे मणामणाचे ओझे क्षणार्धात नाहिसे झाले. आपल्या पुत्र व नातवाचे मृत्यूला स्पर्शून आलेले जीवन पुढे कुठलेही संकट न येता व्यतित व्हावे अशी प्रार्थना त्या माऊलीने आपल्या कुलदेवतेला केली. व त्याच आनंदात एका मेजवानीचे किल्ले राजगडावर आयोजन केले. आसमंतातल्या मातब्बर वतनदारांना, राव मराठ्यांना त्या मेजवानीची आमंत्रणे, निमंत्रणे गेली. व मेजवानीच्या पूर्ततेची सिध्दता सुरू झाली. डिसेंबर १६६६ हा सुमार होता.

प्रत्यक्ष मेजवानीचा दिवस उजाडला. शिवाजी महाराजांचे खाजगी चिटणीस बाळाजी आवजी चित्रे व इतर प्रधान मंडळी किल्ले राजगड पद्मावती माचीवरील दिवाण-इ-आममध्ये मेजवानीच्या बैठकीची व्यवस्था पहात होते. मुदपाकखान्यात स्वतः जिजामाता जातीने हजर राहून पदार्थांची सिध्दता करवून घेत होत्या.

या मेजवानीत ब्राम्हण, सर्व मानकरी, पदाधिकारी, अमीर-उमराव, सरदार यांना बोलावणे होते. त्याप्रमाणे एकेकाचे येणे सुरू झाले. यासमयी कारभारी यांनी पंगतीच्या मध्यभागी चौरंग ठेवून गादी घालून थोडे उच्चासन तयार केले. त्याच्या दुतर्फा इतर मंडळीना बसण्याची चोख व्यवस्था केली. याठिकाणी आलेल्या काही सरदारांना ते उच्चासन बघून ईर्ष्या वाटली की “आम्ही जुने तालेवार, राजे, अधिकारी असतां हे (शिवाजी राजे) अमर्यादपणानी उंच स्थळी बसणार. आम्ही सेवकभावी दाखविणार. आम्हांस या कचेरीत बसावयाची गरज काय ?” असे बोलून उठून निघून गेले. या स्थळी महाराज पोहोचल्यावर त्यांनी इतरांसमवेत भोजन केले पण त्यांच्या कानी हि उपश्रुती गेली होती.

सर्व कार्यक्रम आटोपल्यानंतर महाराजांनी झाल्या प्रसंगाची चौकशी केली. पण त्यांना स्पष्टता कळना. तेव्हा त्यांनी त्या प्रसंगी व्यवस्था पहाणार्या आपल्या खासगी चिटणीसांना या गोष्टीबद्दल माहिती विचारली. तेव्हा बाळाजी म्हणाले, “महाराज या नावांस छत्रसिंहासन पाहिजे. त्याशिवाय राजे म्हणविणे इष्ट नव्हे. स्वयंभू पदवी असावी. जो छत्रसिंहासनाधीस राजा असतो, त्यास लोक ईश्वरसदृश मानितात.”

कार्य -

परशुरामाने २१ वेळा पृथ्वी निःक्षत्रिय केली असे सांगितले जाते. त्यामुळे जनमानसात काही गैरसमजही रूजले. काही पुराणांनी या गोष्टीला दुजराही दिला. त्याचबरोबर देवगिरीच्या पतनानंतर महाराष्ट्रात हिंदूचा राजा होणार नाही अशा विचारांचा लोकांवर पगडा होता. पण या सर्वाना शिवराजाभिषेकाने चोख उत्तर दिले.

महाराष्ट्रामध्ये क्षात्रतेजाची कमतरता नव्हती. बारा मावळात आणि सह्याद्रीच्या पश्चिम किनारपट्टीत धैर्यशील - शौर्यशील माणसे कमी नव्हती. त्यांचा वचकही कमी नव्हता. पण त्या सर्वाना एकत्र आणू शकणार्यांचीच कमतरता होती. कारण मुख्य राव मराठा जातच संघटीत नव्हती. प्रत्येक राव मराठा बारा मावळांतील आपल्या कुंपणात व आपल्या अधिकारी मुलखातील मर्यादित राहून आपली सत्ता गाजवित होता.

शिवरायांनी राजाभिषेकाआधी अशा राव मराठा जाती साम-दाम-दंड-भेद नीतीने वठणीवर आणल्या आणि राजाभिषेकाच्या माध्यमातून त्यांच्यावर अंकुश ठेवला. ज्या प्रादेशिक सत्ता त्यांना आडव्या आल्या त्यांना त्यांनी वेळप्रसंगी कापून काढले. नामोहरम केले. परंतु त्यांचे बुद्धिनिष्ठ समाजांतील शासकीय अधिकारी पारखून आपल्या जवळ ठेवले. तसेच लष्करी अधिकारी व युध्दकुशल योद्ध्यांना कौल देऊन आपलेसे केले व या सर्व लोकांनी शिवरायांशी, स्वराज्याशी आपले इमान राखले. अशा आश्रित लोकांना राजाभिषेकामुळे चिरशास्वत स्वरूपाचा आत्मविश्वास मिळाला.

राजाभिषेकाच्या माध्यमातून शिवरायांनी अनेक गोष्टी साधलेल्या दिसून येतात. स्वराज्याशी संबंधित अधिकार्यांना आपल्या गुणांची कदर राजदरबारात केली जाते. उच्च पद देताना आपली जात, धर्म या गोष्टी पाहिल्या जात नाहीत, तर आपले धाडस, शौर्य यांचा विचार केला जातो. आपल्या वीरमरणार्या पश्चात आपल्या उर्वरीत कुटुंबाची जबाबदारी राजसत्ता स्विकारील. या सर्व गोष्टींची खात्री मागची-पुढची उदाहरणे पाहून पटू लागली. शिवराजाभिषेकाचा सूमुहूर्त मृगसालाशी संलग्न धरल्यामुळे शेतकरी पेशाच्या कुणबी मराठ्यात आणि दूतरेजनांत आत्मियता निर्माण झाली. प्रसंगी शेतीवाडीस लागणारे साहित्य, बैल, जमीन, बी-बियाणे यासाठी राजाकडून कर्जवाम

मिळत असल्यामुळे शेतकरी समाधानी झाला. बागाईतदाराला त्याच्या उत्पन्नाचा योग्य मोबदला मिळत गेला. काही वेळ बागाईतदाराचे त्याच्या उत्पन्नाचा योग्य मोबदला मिळत गेला. काही वेळ बागाईतदाराचे उत्पन्न प्रस्थापित सरकारच योग्य भावांत खरेदी करू लागले. जे कारागिर होते. त्यांच्यावर बसवलेली पट्टी त्यांनी उत्पादित केलेल्या मालाच्या स्वरूपात सरकारी अधिकारी स्विकारू लागले. तसेच व्यापार उदीम करणारे लोक यांनाही संरक्षण मिळाले. सह्याद्रीलगतच्या घाटाघाटातून देश आणि कोकण यामध्ये चालत असलेल्या व्यापारी मालाची वाहतूक सुखरूपपणे होऊ लागली. सर्व व्यवहार राजधानीतूनच होत असल्याने भ्रष्टाचाराला आळा बसला. बाजारपेठा सुरक्षित झाल्या याची साक्ष शिवराजाभिषेक समयी भर दरबारात सन्मानाने उभे असलेले नैगम आणि वाणी देतात. तशीच किल्ले रायगडावरील “न भूतो न भविष्यति” अशी हुजूर बाजारपेठ निर्माण झाली. बंदराबंदरातून व्यापार व वाहतूक संरक्षित व सुरक्षित होण्यासाठी राज्यसंस्थेचे आरमार गस्त घालू लागले. स्वराज्य हे प्रत्येकाला आपलेसे वाटू लागले.

भाव -

हिंदू राजा झाला म्हणून लोकांमध्ये आत्मविश्वास वाढला. आपणांस योग्य न्याय मिळेल याची खात्री वाटू लागली. आपल्यावर अन्याय, अत्याचार होणार नाही. याबद्दल विश्वास वाटू लागला. आपल्या धर्माप्रमाणे चालीरीतीप्रमाणे आपण आपले जीवन व्यतीत करू शकू. हे सत्य हिंदू राज्य निर्माण झाल्यामुळे लोकांना पटू लागले. प्रसंगी स्थानिक सरकारी अधिकार्याकडून आपणांस न्याय नाही मिळाला तर सरळ राजदरबारात आपली वर्णी लागेल व आपणांस न्याय मिळेल हे तळागाळातील लोकांनाही पटले. शिवराजाभिषेकानंतर आणि आधी जनसामान्यातील जे लोक पदाधिकारी झाले. त्यावरून हि राजसत्ता गुणांची कदर करणारी आहे. याबद्दल लोकांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला.

भट, भिक्षू, बैरागी, गोसावी अशा कर्मकांड करणार्या याचकाला झालेला राजा आपल्याच धर्माचा असल्याने त्यांच्या राज्यात आपल्या उपजीवीकेची ददात पडणार नाही असे वाटले. कवी, शाहीर आणि धार्मिक ग्रंथ निर्माण करणारे उच्चपदस्थ ब्राम्हण तसेच ज्योतिषी पूजापाठ, देवस्थळांची देखभाल करणारे अधिकारी ब्राम्हण यांना राजाश्रय मिळविण्याबद्दल आता भांत राहिली नाही. असे लोक दरबारापर्यंत जाऊन आपल्या धार्मिक संस्थानातील सण-उत्सव साजरे करण्याकरिता जमिन बिदागी शिवरायांच्या हिंदूधर्माष्ठित दरबारातून सहजपणे मिळवू शकत होते. त्यामुळे राजांचे व राज्यांचे ते शुभ चिंतू लागले. दर्यावर्दी लोकांना आपल्याच धर्माची राजसत्ता असल्यामुळे स्वाभिमानाचे जिणे जगणे सहज शक्य झाले. शेतकरी वर्गाला राजांच्या कडक अनुशासनामुळे आपल्या भर पिकातून फौजफाटा जाणार नाही अगर उभे पिक कोणी कापून नेणार नाही. याबद्दल

खात्री वाटू लागली. वाणी-उदीमी लोकांना आपला व्यापारी माल घाट मारून कुणी लुटणार नाही
असा विश्वास शिवराजाभिषेकामुळे निर्माण झाला.

शिवरायांनी नेहमीचे हे राज्य 'श्री' चे व जनतेचे मानले. त्यात कुठेही 'मी' पणा आणला नाही
आणि म्हणूनच प्रत्येकजण स्वराज्यात स्व-तंत्रता अनुभवू लागला. प्रत्येकाला हे राज्य आपले वाटू
लागले. शिवरायांनी व्रतस्थपणे कल्याणकारी हुकूमशाही राज्यकारभारपध्दती अवलंबलेली होती.
आणि म्हणूनच रामदास स्वामींनी शिवरायांना दिलेली "श्रीमंत योगी" हि उपमा सार्थ ठरते.

श्रीशिवराजाभिषेक सुमुहूर्त पाऊसाळ्यांत कां धरिला?

श्री. आप्पा परब

'सुमुहूर्त' संबंधी चर्चा करण्याइतपत मी कांही कोणी शास्त्री - पंडित - ज्योतिषी नाही. माझ्या या
लेखाचें शीर्षक मूलतः चूक आहे. कारण वास्तविक शतपथ उपनिषदांतील षडवा ऋतवः संवसरस्य
या संकेतानुसार १) वसंत - चैत्र, वैशाख. २) ग्रीष्म - ज्येष्ठ, आषाढ. ३) वर्षा - श्रावण, भाद्रपद. ४)
शरद - आश्विन, कार्तिक. ५) हेमंत - मार्गशीर्ष, पौष. ६) शिशिर - माघ, फाल्गुन. हा अनुक्रम आहे.
तसेंच प्राचीनतम साक्ष पहातां कवि कालीदासाच्या मेघदूत काव्यानुसार "आषाढस्य प्रथम दिने" ही
पाऊसाळाची सुरुवात आहे. वर्षा ऋतुचा प्रथम महिना आषाढ आहे. परंतु आकाश, तेज, वायु,
पृथ्वी, पाणी हीं पंचमहाभूतें सीमामुक्त आहेत. म्हणूनच पृथ्वीवरील उन्हाळा - पाऊसाळा - हिवाळा
या तीन ऋतूंच्या संवत्सरांतील सीमा निश्चित नाहीत. मात्र शास्त्री - पंडितानीं संवत्सरांतील बारा
महिन्यापैकीं या तीन ऋतूंमध्ये चार - चार महिन्यांची ठोकळ मानानें विभागणी केलेली आहे.

श्रीशिवराजाभिषेकाचा ज्येष्ठ शुध्द द्वादशी हा सुमुहूर्त शास्त्री - पंडितानीं निश्चित केला होता.

(सूर्योदयानंतर ज्येष्ठ शुध्द त्रयोदशीस दरबार भरवून "राजदर्शन" झालें) शिवकालीन शास्त्री -
पंडितानां चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ हे चार महिने ग्रीष्म ऋतुचे आहेत, हें शास्त्रानुसार ठावुकी होतें.
पण आषाढ महिन्यांत पर्जन्य काळ संभवतो हें ही त्या शास्त्री - पंडितानां अनुभवानें ठावुकी होतें.
कारण त्यांच्या हयातीतील कांही पाऊसाळे त्यांच्या माथ्यावरून गेले होते.

शके १५९६ आनंद संछर जेष्ठ शुध्द १२ शुक्रवार घटी २१ पले ३४ वि ३८/४० सी ४२ तीन घटिका
रात्र उरली तेव्हा राजश्री सिवाजीराजे भोसले सिंहासनी बैसले. छ १० रबिलवल सु॥ खमस सबैन
अलफ. ही आहे जेधे शकावलीतील नोंद.

शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे जेष्ठ शु॥ द्वादसी राज्याभिषेक सिंहासनारूढ जाले - ही आहे शिवापूर दसरांतील यादीतील नोंद.

शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे जेष्ठ शु॥ १२ शुक्रवासर २१॥०३४ विष्कंभ ३८॥-४. सि ४२ तीन घटिका रात्री उरली तेव्हां सिवाजीराजे सिंहासनी बैसले. छ १० रौ।वल सु॥ खमस सबैन अलफ. - ही आहे शिवापूरकर देशपांडे वहीतील शकावलीतील नोंद.

वास्तविक शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरामध्ये धर्मशास्त्रानुरूप साडेतीन शुभ मुहूर्तापैकीं चैत्र शुध्द प्रतिपदा व अक्षय तृतीया हे दोन पूर्ण मुहूर्त श्रीशिवराजाभिषेकास संभाव्य येऊन गेले. पण ते शुभमुहूर्त हिंदुधर्माभिमानांनी धर्मशील शिवरायांनी लक्ष्यांत घेतले नाहीत. याचे संयुक्तिक कारण नियोजित श्रीशिवराजाभिषेक दिन यामध्ये दिसते.

इ.स. १६७३ मध्ये किल्ले रायगडावर गेलेला मुंबईकर इंग्रजांचा वकील टॉमस निकल्स आपल्या रोजनिशीत परतीच्या प्रवासांत दिनांक ७ जून १६७३ रोजी लिहीतो - मी चौलकडे निघालो. मेघांचा गडगडाट होऊन पाऊस कोळल्यामुळे नदीला उतार नव्हता. रात्रभर राहिल्यावर पाणी ओसरले. यावरून जर १६७३ जून ७ रोजी पाऊस आला, तर जून १६७४ ला पाऊसाचा संभव होता.

४ एप्रिल १६७४ रोजी मुंबईकर इंग्रजांचा वकील नारायण शेणवी हा डेप्युटी गव्हर्नरला मुंबई येथे किल्ले रायगडवरून कळवितो की, नव्या वर्षारंभी जून मध्ये स्वतःला राजाभिषेक करून घेण्याच्या इराद्याने सोने व हिरे यांचे एक भव्य सिंहासन शिवाजीराजे बनवीत आहेत.

या उल्लेखांतील “नव्या वर्षारंभी” हा शब्दप्रयोग विचारांत घेण्याजोगा आहे. शिवराय हिंदु होते. त्यांच्या धर्मानुसार २८ मार्च १६७४ रोजी शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरांतील चैत्र शुध्द प्रतिपदा होती. नारायण शेणवीहि हिंदु होता. त्याला त्या वर्षीचा “गुढी पाडवा” होऊन गेला, हे माहीत होते. तरीही नारायण शेणवी ४ एप्रिलच्या आपल्या पत्रांत “नव्या वर्षारंभी” असा उल्लेख करतो. इतकेच नव्हे तर तो आपल्या पत्रांत इसवी सनाच्या त्या वर्षाच्या जून महिन्यात श्रीशिवराजाभिषेक असल्याचे सांगतो. त्यामुळे हिंदुधर्मानुसार दुसरे कालगणनेचे वर्ष विक्रम संवत याचा तो “नव्या वर्षारंभी” हा उल्लेख नाही.

मग या “नव्या वर्षारंभी” शब्दप्रयोगाचे तत्कालीन दख्खनमध्ये प्रचलित असलेल्या हिजरी सुहर व फसली या कालगमनेविषयी स्पष्टीकरण देताना प्रसिध्द इतिहास संशोधक ग. ह. खरे. आपल्या “संशोधकाचा मित्र” या ग्रंथांत सांगतात -

हिजरी : हिजरत या शब्दाचा अरबीमध्ये “निष्क्रमण” असा अर्थ आहे. ज्या दिवशीं मुहम्मद

पैगंबरानें मक्केतून मदिनेस निष्क्रमण केले, त्या दिवसापासून या कालाची गणना सुरू झाली. असें समजत असल्यानें यास हिजरत, हिजरिय्यह इत्यादी म्हणतात. या प्रसंगाची गणितागत तारीख १५ जुलै ६२२ इसवी ही असून परंपरागत तारीख १६ जुलै ६२२ इसवी ही येते. याचे वर्ष पूर्णपणे चांद्रमानाचे असल्याने एक वर्ष कधी ३५४ तर कधी ३५५ दिवसांचे होते.

शुहर : यास सुहर, सूर किंवा अरबी सन अथवा मृगसाल म्हणतात. याच्या नांवाची व्युत्पत्ति निश्चयाने सांगता येत नाही. पण अरबी भाषेत शुहर हें शहर या मासवाची शब्दाचें बहुवचन आहे. तेव्हा त्याचा यौगिक अर्थ महिन्यांचे (महिन्यास महत्त्व असलेलें) वर्ष असा होईल. पण व्यवहारांत तसें दिसत नाही. उलट यांत महिन्यांस मुळीच महत्त्व नाही. हें वर्ष सौरमानाचें अर्थात् ३६५ दिवसांचे असून याचा आरंभ दर वर्षी सूर्य मृगनक्षत्रांत शिरतांना होतो. (जुनी पध्दत २३, २४ किंवा २५ मे, नवी पध्दत ५, ६, किंवा ७ जून) यांतील महिने हिजरी गणनेंतील अर्थात चांद्र किंवा मोहरमादि असल्यानें याचा प्रत्येक नवीन वर्षारंभ हिजरी तारखांच्या दृष्टीनें १०, ११ किंवा १२ दिवस उशीरा होतो. उदाहरणार्थ, एक सुहर वर्ष मोहरम पहिलीस सुरू झालें तर त्यापुढचे सुहर वर्ष ११, १२ किंवा १३ मोहरमला सुरू होईल.....

ही कालगणना कोणी व केव्हां सुरू केली याविषयीं निश्चित माहिती नाही. पण हिचा आरंभ फसली गणनेच्या तत्वावरच झाला असल्यास हिचें पहिले वर्ष हिजरी ७४४ मोहरम १ अर्थात् २६ मे १३४३ रोजी मृगनक्षत्रावर सुरू झालें असलें पाहिजे. मात्र या वेळीं हिचेंही ७४४ वे वर्ष सुरू झालें असें गृहीत धरल्याने हिचें इसवीमध्ये रूपांतर करतानां हिच्या वर्षांत ५९९ किंवा ६०० मिळवावे लागतात. यावेळीं मुहम्मद तुघलक दिल्लीस राज्य करीत होता व त्याचा निदान नामधारी अमल दक्षिणेवर चालू होता. इकडे अलाउद्दीन हसन बहमनी स्वतंत्र होण्याची खटपट करीत होता. तेव्हां फसली वर्ष ज्याकरितां पुढें सुरू करण्यात आलें त्यासाठींच दक्षिणेंत सुहर सन सुरू झाला असावा.

याचा उपयोग जुन्या साधनापैकीं आदिलशाही, निजामशाही व थोड्या फरकानें फारुकी, फार्सी व मराठी फर्मानें, खुर्दखतें व मिसली यांत सरसहा केलेला आढळतो. विशेषतः जमिनीचे इनाम, नोकरांचे वेतन व बदली, द्रव्य गोळा करण्याचे हक्क इत्यादि बाबतीत अर्थात् जमिनीचे पीक व त्यापासून मिळणारा पैसा यांचा जेथे जेथे संबंध तेथें तेथें या सनाचा हटकून उपयोग केला आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें तर लष्करी हालचाली व्यतिरिक्त सर्व प्रकरणीं याचा निर्देश आढळतो. याचा उल्लेख करण्याचा मूळ व खरा हेतु वर सांगितलेले व्यवहार, शेवटच्या पिकांची काढणी - मळणी, फाळाभरणी इत्यादी झाल्यावर चालू व्हावे अर्थात् जमीन लागणीच्या दृष्टीनें नव्या वर्षापासून सुरू व्हावे हा होता. यामुळेच फर्मानांतून याच्या प्रयोगाची सुरुवात “अझ शुहर सनह” अशा शब्दांनीं करून अरबी अंकवाची शब्दांत त्याचा निर्देश करतात. पुढें या प्रयोगास मामुली स्वरूप येऊन सुहर

सनाचा उल्लेख करणे ही एक रुढीच होऊन बसली. पण याचा महसुलाशी घनिष्ठ संबंध आहे हे एका फारुकी फर्मानांतील “शुहर सनह अलफुल्महसूलियह” या प्रयोगावरून स्पष्ट होतें.

फसली : फसल या शब्दाचा अर्थ हंगाम; हंगाम कशाचा तर पिकांचा. अर्थात् जें वर्ष पिकांच्या हंगामावर अवलंबून असतें त्यास फसली काल म्हणतात. पिकें सूर्यामुळे पडलेल्या पाऊसावर अवलंबून असल्याने फसली वर्ष साहजिकच सौर बनलें. दक्षिणेमध्ये फसली वर्ष म्हणजे शुहर सनाचें एक रूपांतरच आहे. हें शुहर सनाप्रमाणेंच सूर्य मृगनक्षत्रांत शिरतांच सुरू होऊन पुन्हा मृगनक्षत्र येईपर्यंत चालू रहातें. दक्षिणी फसली वर्षांत ५९० - ५९१ मिळविले म्हणजे इसवी वर्ष येतें. याचा अर्थ असा की, शुहर वर्ष फसलीपेक्षां नऊ वर्षांनीं मागे आहे किंवा दोहोंमध्ये नऊ वर्षांचे अंतर आहे. शुहर व फसली यांचे जोड उल्लेख आले आहेत तेथें - तेथें हें अंतर निरपवाद आढळतें. उत्तरी फसलीत ५९२ - ५९३ मिळविले असतां इसवी सन येतो. त्याचा नववर्षारंभ पंजाब, बंगाल व संयुक्त प्रांत यांत पूर्णिमांत आश्विन कृष्ण १ या मितिसे होतो. फसली किंवा शुहर महाराष्ट्रांत सौर मृगनक्षत्रावर सुरू होत असल्याने जुन्या पध्दतीने २४ किंवा २५ मे दिवशीं व नव्या पध्दतीप्रमाणें ४, ५ किंवा ६ जून दिवशीं याचे नवीन वर्ष सुरू होतें.

“आईन-इ-अकबरी” मध्ये लिहिलें आहे की, फसली सौर वर्ष असून त्याचा पिकाशी संबंध आहे. हिजरी सनाचा हंगामाशी नीट हिशेब न बसल्याने जमीनधारा वसूल करणे सुलभ जाईना. यासाठी अकबरानें सौर हिजरी वर्ष सुरू करून त्याचे नांव फसली ठेविलें. याची सुरवात अकबराच्या राजाभिषेकानंतर झाली असली तरी त्याची मोजणी अकबराच्या राजाभिषेकाच्याही पूर्वीपासून करावी अशी त्याने आज्ञा दिली होती. अकबराने दोन्ही काल १ मुहर्रम ९६२ हिजरीपासून मोजण्यास सुरूवात केली होती. अकबरानंतर ८० वर्षांनीं शाहजहानने हिजरी १०४४ मध्ये दक्षिणेतील कांही प्रदेश जिंकल्यानंतर तेथें नवीन फसली सन सुरू केला. त्याचाही आरंभ १०४४ मधून ८० वर्षे कमी करून ९६४ सालीं झाला.

पूर्वी शेतीवरील धान्य रूपानें मिळणारा कर ही सरकारची उत्पन्नाची मुख्य बाब होती. पिकें पाऊसावर अवलंबून असतात आणि पाऊस तर सूर्याने उत्पन्न केलेल्या ऋतूशी संबंध असतो. तेव्हां पिकें सहजच सूर्याच्या भासमान गतीशी किंवा सौर वर्षाशी निगडित आहेत. यामुळे चांद्रवर्षाच्या मानाने ठरविलेला महसूलीचा काल पिकें तयार होण्याच्या मानानें अधिकाधिक अगोदर येऊं लागला. अर्थात् पिकें तयार होण्यापूर्वीच धान्य रूपानें करवसूली होणें शक्यच नव्हतें. म्हणून विशेषतः करवसूलीवरच कोणत्याही त्या कालीन सरकारचें जीवन अवलंबून असल्यामुळे महसूलाचे बाबतींत प्रत्येक सरकारला चांद्रमान टाकून देऊन सौरमान स्वीकारणें भाग पडलें. याचा परिणाम असा झाला की, कोणताही मुसलमानी देश घेतला तरी त्यांत हिजरी कालगणनेस केवळ धार्मिक दृष्ट्या महत्त्व राहिलें असून लोक व्यवहारांत कोणत्या ना कोणत्या रूपांत सौर वर्षासच एकमेव

स्थान मिळाले आहे. हिंदुस्थानांत सौरमान किंवा चांद्रसौरमान मुसलमानपूर्वकाळांत सर्रास प्रचारांत होतेंच; पण मुसलमान येथें राज्यकर्ते म्हणून नांदू लागल्यावर त्यांनी येथें शुहर, फसली, विलायती, अमली, इलाही इत्यादी तत्त्वतः एकच पण नामरूपातः भिन्न असे अनेक काल सुरू केले.

इतिहास संशोधक ग. ह. खरे यांचे शिवकालीन कालगणेचे हें स्पष्टीकरण ध्यानीं घेतल्यावर या लेखाचें माझे शीर्षक मूलतः योग्य आहे, असें मला वाटतें.

या कालगणनेच्या गोंधळांतील स्पष्टीकरण देतानां “शककर्ते शिवराय” लेखक विजयराव देशमुख आपल्या ग्रंथांत सांगतात - राजाभिषेक मुहूर्त शोधतानां तत्कालीन यावनी रुढीचाही विचार सोयीसाठी केला गेला, हें उघड आहे. मुसलमानी फसली १०८४ वे वर्ष दिनांक २४ मे १६७४ रोजी लागत होते. त्या सुमारास राजाभिषेकाच्या पूर्वीचे विधी सुरू करून हिंदु पध्दतीने शुभ मुहूर्तावर राजाभिषेक करण्याचे ठरले. राजाभिषेकाचा अविस्मरणीय प्रसंग हिंदू - मुसलमान या दोघांच्याही लक्ष्यांत कायमचा राहण्याच्या दृष्टीने नव्या फसली सनाच्या सुरूवातीला हा विधी झाला.

अकबराचा मंत्री राजा तोडरमल, निजामशाहीचा मंत्री मलिक अंबर आणि शिवरायांचा मंत्री अण्णाजी दत्तो हे तिघेही जमीन महसूलाच्या बाबतींतील तज्ञ होते. अण्णाजी दत्तो यांनी शिवकाळांतील कागदपत्रांतील प्रचलित “शुहर” सन, शिवकाळांतील जमीन महसूलाशी संबंधीत “फसली” सन यांचा “श्रीशिवशक” याच्याशी समन्वय साधण्यासाठी श्रीशिवराजाभिषेकाचा मुहूर्त काढला असावा. शिवकालीन जनसामान्यांच्या मनांतील “मृगसाल” ही अण्णाजी दत्तो यांनी विचारांत घेतलें.

श्रीशिवराजाभिषेक मुहूर्त या बाबत “शककर्ते शिवराय” ग्रंथांतील उल्लेख - शुक्रवार, ज्येष्ठ शुध्द द्वादशी शके १५९६. दिनांक ५ जून १६७४ या दिवशी सकाळी प्रथम ऐन्द्रिशांतीचे कार्य आटोपले आणि त्यानंतर मुख्य राजाभिषेक विधीला सुरूवात झाली. राजाभिषेक विधी शुक्रवारी, सायंकाळ पासून तो शनिवार पहाटेपर्यंत चालला. सिंहासनारोहणाचा मुहूर्त शनिवार पहाटेचा होता.....

आणि तो अमृत क्षण आला. वेदमंत्रौच्चार थांबले, मुहूर्ताची घटिका बुडाली व त्याचक्षणी श्रीनृपशालिवाहन शके १५९६, आनंदनाम संवत्सरे, ज्येष्ठ शुध्द १२ शुक्रवार, घटी २१ पले ३४ वि. ३८/४० सी ४२ तीन घटिका रात्र उरली तेव्हां राजश्री शिवाजी राजे भोसले सिंहासनी बैसले. छ १० रबिलवल सु॥ खमस सबैन अलफ. ही नोंद सूर्योदयात् तिथी गणनेने दिली आहे. पंचांगानुसार सूर्योदयानंतरच पुढील तिथी व वार मोजतात. उलट इंग्रजी तारीख व वार मात्र रात्री १२ वाजल्यानंतर बदलतो. त्यामुळे लोकिकात राजाभिषेक मुहूर्त शनिवार दिनांक ६ जून १६७४ ज्येष्ठ शुध्द त्रयोदशी असा समजला जातो. वस्तुस्थिती अशी आहे की द्वादशी शुक्रवारी २२ घटी ३५ पळें होती. त्यानंतर त्रयोदशी शनिवारी १९ घटिका ४९ पळे होती. म्हणजे सिंहासनारोहण द्वादशीला तर

राजदर्शन सोहळा त्रयोदशीला झाला. सारांश सिंहासनारोहण विधी शनिवार दिनांक ६ जून १६७४ रोजी सूर्योदयापूर्वी सुमारे १ तास २० मिनिटे म्हणजे पहाटे ५ वाजण्याच्या सुमाराला झाला. हिंदू पंचांगाप्रमाणे अर्थातच सूर्योदयापूर्वी शुक्रवारच समजला पाहिजे.

शिवकाळांत पूजा - पाठादि ब्राह्मण व दैनंदिन पंचांग सांगणारे ज्योतिषी- जोशी यानांच फक्त हिंदू साल गणना पध्दत ज्ञात होती. राज्यकारभारांतील शेणवी जाती आणि प्रभू जाती लेखनिक वर्ग यादवोत्तर दख्खनमधील मुसलमानी अंमलामुळे व्यवहारासाठी मुसलमानी कालगणना अंगीकारत होता. स्वराज्याच्या आर्थिक स्थिरतेच्या जमीन महसूल विषयक एक माध्यमांतील मुसलमानी व हिंदू समन्वय साधण्याकरिता शिवरायांनी “श्रीनृपशिवराजाभिषेक शक” सुरू केला. शिवशक कधी सुरू करावा, ही मूळ कल्पना शिवरायांची आहे. त्यासाठी शिवरायांनी मंत्री मंडळाशी विचार विनिमय केला. शिवशक सुरू करण्याचा मुहूर्त मात्र किल्ले रायगडमधील शिवमंडळांतील ब्राह्मण ज्योतिषांनी निश्चित केला. बहुदा शिवकुलोपाध्याय बाळभट यांनी श्रीशिवराजाभिषेक मुहूर्त निश्चित केला आणि त्या कार्याची धुरा वाहण्यासाठी गागाभट्ट यानां आमंत्रित केले.

“राजे शिवाजी या नांवास छत्र सिंहासन पाहिजे” ही मूळ कल्पना “श्रीशिवदिग्विजय” बखरींत उद्धोषित केल्याप्रमाणे प्रभू कुलोत्पन्न बाळाजी (बल्लाळ) आवजी चित्रे चिटणवीस यांची आहे. गागाभट्टानां जर अशी सूचना करावयाची असती तर काशीहून येतानांच ते पूर्व तयारीनिशी आले असते. पण ज्या अर्थी “राजाभिषेक प्रयोगः” व “तुलापुरुषदान विधी” या पोथ्या त्यांनी दक्षिणेत आल्यानंतर लिहिल्या, त्याअर्थी त्यांच्या मनांत तशी सूचना करण्याचा विचार होता, असे म्हणता येत नाही. शिवाय तशी सूचना गागाभट्टानां करावयाची असती तर त्यांनी स्वतःचा दूत स्वतःहूनच किल्ले राजगडावर अथवा किल्ले रायगडावर पाठविला असता, पण तसे घडलेले नाही. शिवरायांनीच गागाभट्टानां किल्ले रायगडावर बोलावले आहे. तेव्हां राजाभिषेकाची मूळ कल्पना गागाभट्टांनी दिली, असे म्हणता येणार नाही.

इसवी सन १६६७ मध्ये किल्ले रायरी संकल्पित राजधानी म्हणून अभ्यासण्यास आणि बांधकाम मुहूर्ताचे पूजन करण्यास शिवराय किल्ले रायरीवर आलेले होते. याच साली गागाभट्ट किल्ले रायरीवर आले होते. याची साक्ष “सह्याद्रिखण्ड पूर्वार्ध - उत्तरार्ध अर्थात कोकणाख्यान” ही शिवकालीन पोथी देते. ही पोथी शिवकालीन प्लवंग संवत्सरांत म्हणजे इसवी सन १६६७ मध्ये रचलेली आहे.

या प्रथम भेटीत शिवरायांनी आपल्या राजाभिषेकविधीचा कार्यभार गागाभट्टानां सांगितलेला नाही.

यानंतर इसवी सन १६७३च्या अखेरीस गागाभट्ट महाराष्ट्रात आले. गागाभट्ट नाशिकला आले असतानाच शिवरायानां त्यांच्या आगमनाची वार्ता पोहचली. गागाभट्ट नाशिकहून अनंतदेव भट्टांकडे पैठणला गेले. तेथे त्यांना शिवरायांचे निमंत्रण मिळाले. शिवरायांनी गागाभट्टानां किल्ले रायगडी सन्मानपूर्वक आणण्यासाठी पालखी रवाना केली होती. राजाभिषेकाच्या संदर्भात महाराजांच्या वतीने महत्त्वपूर्ण हालचाली बाळाजी आवजी चिटणीसांनीच केलेल्या दिसतात.

किल्ले रायगडावर गागाभट्टांचे आगमन इसवी सन १६७४च्या जानेवारीमध्ये झाले. महाराजांनी सरकारकुनांसमवेत सामोरे जाऊन भेट - घेऊन सन्मानपूर्वक त्यांचे स्वागत केले. गागाभट्टांसमवेत आणखीही निवडक १० - १२ ब्राह्मण, शिष्ट, पंडित किल्ले रायगडी आले. तिथी निश्चय करून गागाभट्ट पैठणला परतले. कारण अभिषेकाआड येणार्या शास्त्रीय अडचणीचा परिहार मीमांसाशास्त्रानुसार करून या सर्व गोष्टी शास्त्रीय चौकटीत बसविणे व त्यासाठी शास्त्रार्थ सांगणे ही सामान्य गोष्ट नव्हती. त्यासाठीच गागाभट्ट आपले गुरुबंधू अनंतदेव भट्ट चितळे यांच्याकडे पैठणला आले. तिथे त्यांच्या सहकार्याने त्यांनी “राजाभिषेकप्रयोगः” व “तुलापुरुष दानविधि” या पोथ्या प्रचंड परिश्रमपूर्वक लिहून काढल्या. सर्व सिध्दता झाल्यावर ते परत किल्ले रायगडावर आले.

उपरोक्त दोन्ही परिच्छेद “शककर्ते शिवराय” या ग्रंथामधून घेतलेले आहेत.

गागाभट्टकृत श्रीशिवराजाभिषेक प्रयोगः या पोथीतील उल्लेख - गागाभट्टांनी सर्व विधी भोसले घराण्याचे कुलोपाध्याय व पुरोहित प्रभाकरभट्ट निधन झालेले असल्यामुळे प्रभाकरभट्ट यांचे उत्तराधिकारी दत्तक चिरंजीव बाळभट्ट यांचे हात करविला. आपण जवळ मार्गदर्शन करीत बसले. बाळभटाच्या साहाय्यस सर्व वेदांचे व शाखांचे पढिक ब्राह्मण दिले होते. दान व भोजनार्थ सहस्र ब्राह्मण आणले होते.

श्रीशिवराजाभिषेकाचा संकल्पित सुमुहूर्त साधण्यासाठी त्या आधीचे आवश्यक विधी ज्येष्ठ शुध्द पंचमी शुक्रवार, २९ मे १६७४, ज्येष्ठ शुध्द षष्ठी शनिवार, ३० मे १६७४, ज्येष्ठ शुध्द सप्तमी रविवार, ३१ मे १६७४, ज्येष्ठ शुध्द अष्टमी सोमवार, १ जून १६७४, ज्येष्ठ शुध्द दशमी बुधवार, ३ जून १६७४, ज्येष्ठ शुध्द एकादशी गुरुवार, ४ जून १६७४ या दिवशी करण्यात आले. ज्येष्ठ शुध्द नवमी मंगळवार, २ जून १६७४ रोजी नवमी व मंगळवार हे दोन्हीही योग राजाभिषेकाच्या कोणत्याही कार्यास निषिध्द किंवा वर्ज असल्यामुळे हा दिवस भाकड सोडावा लागला.

ज्येष्ठ शुध्द द्वादशी शुक्रवार, ५ जून १६७४ रोजी प्रथम ऐन्द्रिशांतीचे मुख्य कार्य संपविले. अयुत, सहस्र किंवा शत ब्राह्मणभोजन झाले व कर्मसंपूर्णता वाचली. हे सर्व विधी सपत्नीकच झाले.

नंतर मुख्य राजाभिषेकविधीस प्रारंभ झाला. शुक्रवारी २२ घटिका ३५ पळें द्वादशी होती. द्वादशीचा मुहूर्त असल्याने सायंकाळपासून पहाटेपर्यंत हा धार्मिक विधी चालला. राजाभिषेक व सिंहासनारोहण द्वादशीस झाले राजदर्शन समारंभ त्रयोदशीस झाला. त्रयोदशी शनिवारी ६ जून १६७४ रोजी १९ घटिका ४९ पळेंपर्यंत होती.

इंग्रजी काल गणनेअनुसार शुक्रवार ५ जून १६७४ रोजी रात्रौ बारा वाजल्यानंतर शनिवार ६ जून १६७४ हा दिवस सुरू झाला; आणि हिंदू कालगणनेअनुसार सूर्योदय झाल्यानंतर शनिवारचा दिवस सुरू झाला. म्हणजेच जेष्ठ शुद्ध त्रयोदशी शनिवार, ६ जून १६७४ रोजी सकाळी ७ - ८च्या सुमारास शिवाजीमहाराजांनी पहिला दरबार भरवून व सिंहासनावर पुन्हा आरोहण करून सर्वास दर्शन दिले.

तत्कालीन सारा समाज समपातळीवर आणण्यासाठी शिवरायांनी स्वतःला राजाभिषेक करवून घेतला. तत्कालीन सार्या समाजाला समान न्याय्य हक्क मिळावा म्हणून शिवराय सुवर्णसिंहासनाधिष्ठित झाले. तत्कालीन सार्या समाजाची आर्थिक घडी नीट बसावी म्हणून शिवरायांनी “श्रीशिवशक” चालू केला.

हिंदुस्थानांतील मला माहित नाही. महाराष्ट्रांतील मला माहित नाही. पण शिवकालीन स्वराज्यांतील मावळकोकणांतील तळागाळांतील कुणबी शेतकरी ७ जून रोजी “मिरग” पाळतो. “मृग” नक्षत्राची आठवण ठेवतो. आपल्या नांगराला “फाळ” लावतो. आपल्या शेताच्या तुकड्याची पूजा करतो आणि “सामिष्ट” भोजन बनवून सण साजरा करतो. घरांतील शिल्लक धनधान्याची म्हणजे धनरूपीधान्यांतून पाऊसाळ्यांतील बेगमी करून, सर्वांचे देकार देऊन, नवीन येणार्या सुगीच्या धान्याची अपेक्षा धरून उत्साहित असतो. तेच त्याचे नवीन वर्ष असते. कारण शिवकाळांत आठ महिने तो मुलूखगिरी करून पर्जन्यकाळच्या चार महिन्यासाठी तो आपल्या गांवी - आपल्या घरी आलेला असतो. कमरेची तरवार सोडून देवघरांत तरवार ठेवून तो आपल्या बायका-मुलांत, सगे - सोयऱ्यांत आलेला असतो. आतां पाऊसाळ्याचे चार महिने तो आपल्या कुटुंबात राहणार असतो.

हिंदुस्थानसारख्या शेतीप्रधान देशांत शेतकरी हा राज्यसंस्थेचा अंतीम महत्त्वाचा घटक होता. आठ महिने तो शेतकरी राज्यसंस्थेसाठी मुलूखगिरी करून “मृगसाल” सुरूवातीला पाऊसाळ्याचे चार महिने तो आपल्या शेतांत राबण्यासाठी परतत असे. अशा वेळी राज्यसत्तेला त्याचा मागील हिशेब चुकता करणे भाग पडे. तसेच तत्कालीन शासन शेतीच्या उत्पन्नावर अवलंबून असल्यामुळे पुढील “मृगसाल” शेतसारा आकारणी करण्यास सुलभता होई. म्हणूनच अमली, कटकी, बंगाली, विलायती, शुहर, फसली, इलाही, श्रीशिवशक इत्यादि तत्त्वतः एकच पण नामरूपतः भिन्न अशा अनेक कालगणना पध्दति सुरू झाल्या. उत्पन्नाची प्रमुख माध्यमे बदलल्यावर आणि हिंदुस्थानावरील राज्यकर्ते बदलल्यावर त्या कालगणना पध्दति बंद झाल्या.

शेतकरी वर्गाचे “मृगसाल” प्रमाणित धरून शिवरायानीं आपला “शिवशक” त्या समयास सुरू केला.
५ सप्टेंबर १६७६ रोजी प्रभावळीच्या सुभेदारास पाठविलेल्या पत्रामध्ये शिवराय त्या शेतकरी
वर्गाबद्दल सांगतात -

....त्या उपरी रयेतीस तवाना करावे आणि कीर्द करवावी हे गोस्टीस इलाज साहेबी (शिवरायानी)
तुज येसा फर्माविला आहे की कष्ट करून गावाचा गाव फिरावे ज्या गावात जावे तेथील कुलबी
(कुणबी) किती आहेती जे गोला करावे त्यात ज्याला ते सेत करावया कुवत माणुसबल आसेली
त्या माफीक त्या पासी बैलदाणें संच आसीला तर बरेत जाले. त्याचा तो कीर्द करील. ज्याला सेत
करावयास कुवत आहे. माणूस आहे आणि त्याला जोतास बैल नांगर पोटास दाणे नाही. त्यावीण
तो आडोन निकामी जाला असेल तरी त्याला रोख पैके हाती घेऊन दोचो बैलाचे पैके घावे. बैल
घेवावे व पोटास खंडि दोन खंडि दाणे घावे. जे सेत त्याच्याने करवेल तितके करवावे. पेस्तर
त्यापासून बैलाचे व गल्याचे पैके वाढीदिडी न करिता मुदलच उसनेच हळु हळु याचे तवानगी
माफीक घेत घेत उसूल घ्यावा. जोवरी त्याला तवानगी येई तोवरी वागवे. या कलमास जरी दोन
लाख लारीपावेतो खर्च करिसील आणि कुणबिया कुनब्याची खबर घेऊन त्याला तवानगी (सामर्थ्य)
ये ती करून कीर्द करिसील आणि पडजमीन लाऊन दस्त (सरकारी महसूल) जाजती (जास्ती)
करून देसिल तरी साहेबा कबूल असतील. तैसेच कुलबी तरी आहे. पुढे कष्ट करावया उमेद धरितो
आणि मागील बाकीचे जलित (जुलूम) त्यावरी केले आहे ते त्यापासून घ्यावया मवसर तरी काही
नाही. ते बाकीचे खंडवे तो कुलबी मोडोन निकाम जाला या उपरि जाऊन पाहतो येसी जे बाकी
रयेतीवरी आसेल ते कुलाचे कुल माफ करावया खंडवे तोकुब करून पेस्तर साहेबास (शिवरायांस)
समजावणे की ये रवेसीने कीर्द (लावणी) करऊन साहेबांचा (शिवरायांचा) फायेदा केला आहे आणि
आमकी येक बाकी गैर उसली मफलीस (गरीब) कुलास माफ केली आहे. येसे समजावणे. साहेब
(शिवराय) ते माफीची सनद देतील. जे बाकी नफर निसबत (माणसाच्या अंगची) आसली ते
हिसेबीच उसूल घेत जाणे. बाकीदार माहाल न करणे. ये रवेसीने तुजला पदनसी येत (पदाला
योग्य असा उपदेश) तपसिलेकरून हा रोखा लिहून दिधला आसे. आकलेने व तजवजीने समोजन
याप्रमाणे कारबार करित जाणे की तुझा कामगारपणाचा मजरा (मोबदला) होये आणि साहेब
तुजवरी मेहरबान होत ते करणे. जाणिजे. राा छ ६ माहे रजब.

शेतकर्यांचा - कामकर्यांचा ऐसा राजा होणे नाही.

श्रीशिवशक चालू करण्यामागे शूहर, हिजरी, यावनी गणना मागे पडावी, हा उद्देश होता. शिवरायानीं
आपल्या हयातीत याचा उपयोग केला. शंभाजीराजांच्या हयातीत अस्थिरतेमुळे ती प्रथा सुटली
आणि केवळ छत्रपतींनी दिलेली दानपत्रे, इनामपत्रे व तदनंतर पेशवे वगैरे दुय्यम अधिकार्यांनी

दिलेली संमतिपत्रे यात मात्र श्रीशिवशक राहिला. छत्रपति प्रतापसिंह पदच्युत होई तों श्रीशिवशक होता. इति. “संशोधक मित्र”

एकंदरीत समकालीन कारकुनांच्या मनांत श्रीशिवशक ठसला नाही आणि उत्तरकालीन राज्यकर्त्यांना श्रीशिवशकाचा अभिमान उरला नाही.

महाराष्ट्र सरकारने शाळांच्या उन्हाळ्याच्या सुट्टीनंतर ज्येष्ठ शुध्द द्वादशी श्रीशिवशक ध्यानांत घेऊन शाळा सुरू केल्या तर चालणार नाही कां?

“आयोजक”

श्रीशिवरात्र्याभिवेकदिनोत्सव सेवा समिती, दुर्गराज रायगड